

Ф. ЕНГЕЛС

КЪМ ЖИЛИЩНИЯ ВЪПРОС²²³

*Написано от Ф. Енгелс през май 1872 —
януари 1873 г.*

*Напечатано във вестник „Der Volksstaat“,
бролове 51, 52, 53, 103 и 104 от 16 и 29 юни, 3
юли, 25 и 28 декември 1872 г., броеве 2,
3, 12, 13 15 и 16 от 4 и 8 януари и 8, 12,
19 и 22 февруари 1873 г. и в три отделни
свитъка, издадени в Лайпциг през 1872—
1873 г.*

Подпис: Фридрих Енгелс

*Печата се по текста на изданието от
1887 г., сверен с текста на вестника*

Превод от немски

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ НА КНИГАТА „КЪМ ЖИЛИЩНИЯ ВЪПРОС“³⁶²

Това съчинение е отпечатък на три статии, които поместих през 1872 г. в лайпцигския вестник „Volksstaat“³⁶³. Тъкмо тогава над Германия като дъжд се изляха френските милиарди³⁶⁴; бяха изплатени държавните дългове, бяха построени крепости и казарми, бяха попълнени оръжейните и муниционни запаси. Свободният капитал, както и намиращата се в обръщение парична маса внезапно се увеличиха в извънмерна степен и всичко това в такова време, когато Германия излезе на световната арена не само като „единна държава“, но и като голяма индустриална страна. Милиардите дадоха мощен тласък на младата едра индустрия; те именно преди всичко породиха след войната краткия, богат с илюзии период на процъфтяване, а непосредствено след това, в 1873—1874 г. — грандиозния крах, чрез който Германия се утвърди като индустриална страна, способна да излезе на световния пазар.

Времето, когато една стара културна страна извършва подобен, а при това и от толкова благоприятни условия ускорен преход от мануфактурата и дребното производство към едрата индустрия, е предимно и време на „жилищна криза“. От една страна, маса земеделски работници неочаквано биват привлечени в големите градове, които се развиват в индустриални центрове; от друга страна, планоустройството на тия стари градове вече не съответствува на условията на новата едра индустрия и на съответното ѝ движение; разширяват се улици, прокарват се нови, по тях се провеждат железопътни линии. Тъкмо когато ра-

ботниците на потоци прииждат към градовете, там се извършва масово разрушаване на работнически жилища. Оттук и внезапната жилищна криза както сред работниците, така и сред дребните търговци и занаятчии, чиито клиенти са работниците. В градовете, които от самото начало са възникнали като индустриални центрове, тази жилищна криза е почти непозната. Такива са: Манчестер, Лидс, Бредфорд, Бармен, Елберфелд, а, напротив, в Лондон, Париж, Берлин, Виена жилищната криза на своето време крайно се изостри и в по-голямата си част продължава да бъде хронично явление.

Именно тази остра жилищна криза, симптом на извършващата се в Германия индустриална революция, изпълни тогава пресата с критични статии върху „жилищния въпрос“ и даде повод за всякакъв род социално шарлатанство. Редица такива статии се появиха и във вестник „Volksstaat“. Един анонимен автор, който впоследствие се оказа докторът по медицина Мюлбергер от Вюртемберг, намери този повод за подходящ, за да разясни на германските работници във връзка с този въпрос чудотворното действие на прудоновската социална панацея.³⁶⁵ Когато изразих пред редакцията своето учудване по повод печатането на тези страшни статии, беше ми предложено да отговоря на тях, което и направих (виж I раздел: „Как Прудон разрешава жилищния въпрос“). Наскоро след тази серия от статии аз напечатах друга серия, в която въз основа на книгата на д-р Емил Закс³⁶⁶ проанализирах филаантропично-буржоазното схващане по този въпрос (виж II раздел: „Как буржоазията разрешава жилищния въпрос“). След дълго мълчание д-р Мюлбергер ме удостои с отговор на моите статии,³⁶⁷ като ме принуди да му възразя (виж III раздел: „Допълнение за Прудон и за жилищния въпрос“); с това се завършиха както полемиката, така и моите специални занимания с този въпрос. Такава е историята на произхода на тия три серии от статии, които също така излязоха в отделна брошура. Ако сега става нужда от ново издание, това аз несъмнено дължа пак на благосклонната грижа на германското имперско правителство, което чрез забраната си, както винаги, предизвика усилено търсене и на което тук аз най-предано поднасям своята благодарност.

За новото издание аз прегледах текста, направих някои доправки и забележки и поправих в I раздел една малка икономическа грешка³⁶⁸, която за съжаление не бе забелязана от моя противник д-р Мюлбергер.

При този преглед пред моето съзнание ярко изпъкна гигантският напредък, който направи международното работническо

движение през последните 14 години. Факт е, че работниците, „говореци на романски език, от 20 години насам не са имали друга духовна храна освен съчиненията на Прудон“³⁶⁹ и още по-нататъшното опростяване на прудонизма, извършено от бащата на „анархизма“ Бакунин, в чийто очи Прудон беше „наш общ учител“ (*notre maître à tous*). Макар че прудонистите във Франция бяха само малка секта сред работниците, все пак самите имаха определено формулирана програма и във време на Комуната можаха да поемат ръководството в икономическо отношение. В Белгия прудонизмът неоспоримо господствуваше сред валонските работници, а работническото движение на Испания и Италия с твърде малки изключения всички бяха ако не анархисти, поне решително прудонисти. А сега? Във Франция работниците напълно се отвърнаха от Прудон; той има още привърженици само сред радикалните буржоа и дребната буржоазия, които като прудонисти се наричат още и „социалисти“, но социалистическите работници водят най-ожесточена борба против тях. В Белгия фламандците изместиха валонците от ръководството на движението, те отхвърлиха прудонизма и мощно издигнаха движението. В Испания, както и в Италия бурният прилив на анархизма от 70-те години се отля и отнесе със себе си остатъците на прудонизма; ако в Италия новата партия все още се намира в процес на изясняване и организиране, то в Испания Новата мадридска федерация, която остана вярна на Генералния съвет на Интернационала, от малко ядро се разви в силна партия³⁷⁰, която, както се вижда от самата републиканска преса, много успешно подкопава влиянието на буржоазните републиканци върху работниците, отколкото това са могли да извършат когато и да е нейните шумни предшественици — анархистите. Мястото на забравените Прудоновни съчинения сред романските работници заеха „Капиталът“, „Комунистическият манифест“ и редица други произведения на Марксовата школа; главното искане на Маркс — завладяване на всички средства на производството от името на обществото от достигнали политическо единовластие пролетарият — сега е станало искане на цялата революционна работническа класа също и в романските страни.

Но ако прудонизмът е окончателно изместен дори и сред работниците от романските страни, ако той — съответно на своето истинско назначение — служи само за изразяване на буржоазните и дребнобуржоазните възжеления на френските, испанските, италианските и белгийските буржоазни радикали, защо да се занимаваме сега отново с него? Защо отново да се борим с умрял враг и да препечатваме тези статии?

Първо, защото тези статии не се ограничават само с полемика против Прудон и неговите немски представители. Вследствие разделението на труда, което съществуваше между мен и Маркс, на мен се падаше да застъпвам нашите възгледи в периодическия печат и, по-специално, да водя борба против враждебните възгледи, за да бъде спестено на Маркс време за написване на неговото велико основно съчинение. Поради това аз дойдох до положение да излагам нашите възгледи, като ги противопоставям на другите възгледи повече в полемична форма. Такъв беше и този случай. Първи и втори раздел съдържат не само критика на прудоновското разбиране на този въпрос, но излагат и нашето собствено схващане.

Второ, Прудон изигра в историята на европейското работническо движение твърде значителна роля, за да не може да бъде тъй просто осъден на забвение. На теорията отречен, на практиката отхвърлен настрана, той продължава да представлява исторически интерес. Който донякъде подробно изучава съвременния социализъм, той е длъжен също така да се запознае и с ония „гледнища“ на движението, които са вече „преодоленни“. Марксовото съчинение „Мизерия на философията“³⁷¹ се появи няколко години преди Прудон да изложи своите проекти за обществена реформа; Маркс можа тогава да открие само зародиша на прудоновската разменна банка и да го разкритикува. Значи в това отношение Марксовото съчинение се допълня от настоящата брошура, но за съжаление съвършено недостатъчно. Маркс би направил всичко това много по-добре и по-убедително.

Най-сетне, буржоазията и дребнобуржоазният социализъм има до този момент многобройни представители в Германия. От една страна, в лицето на катедр-социалистите и на всякакъв род филантропи, у които все още играе голяма роля желанието да превърнат работниците в собственици на жилищата, в които живеят последните; против тях моята работа е следователно все още навременна. От друга страна, в самата социалдемократическа партия, включително и фракцията в райхстага, е застъпен определен сорт дребнобуржоазен социализъм, и то в такава форма, че основните възгледи на съвременния социализъм и искането за превръщане на всички производствени средства в обществена собственост се признават за обосновани, но осъществяването на това се обявява за възможно само в далечно, практически неопределено бъдеще. Но с всичко това човек е предоставен засега само на социален кърпеж и в зависимост от обстоятелствата може даже да симпатизира на най-реакционните стремежи към така нареченото „издигане на трудещите се класи“. Съще-

ствуването на такова течение е свършено неизбежно в Германия, филистерска страна *par excellence**, и то в такова време, когато индустриалното развитие насилствено и в масови размери изкоренява това от стари времена вкоренило се филистерство. Това е свършено безопасно за движението при този удивително здрав ум на нашите работници, който те така блестящо проявиха тъкмо през последните осем години в борбата против закона за социалистите, против полицията и съдиите. Необходимо е обаче да сме напълно наясно по това, че съществува такова течение. И ако това течение впоследствие вземе по-устойчива форма и по-определени очертания, което е неизбежно и дори желателно, то ще бъде принудено за формулиране на своята програма да се върне към своите предтечи, и при това трудно ще мине без Прудон.

Същината както на едробуржоазното, така и на дребнобуржоазното разрешение на „жищния въпрос“ е собствеността на работника върху неговото жилище. Но благодарение на индустриалното развитие на Германия в течение на последните 20 години той пункт получи свършено своеобразно осветление. В никоя друга страна няма толкова много наемни работници, които да са не само собственици на своето жилище, но и на градина или на парцел земя; наред с това има още и голям брой работници, които разполагат с къща, градина или парцел земя като арендатори при фактически доста осигурено владение. Селската домашна индустрия, съединена с градинарско или дребно земеделие, образува широката основа на младата едра индустрия в Германия; на запад работниците са предимно собственици, а на изток — предимно арендатори на своите жилища. Тази връзка на домашната индустрия с градинарството и полевъдството, а заедно с това и с осигуреното жилище, навсякъде се среща не само там, дето ръчното тъкачество още се бори против механическия тъкачен стан: по долния Рейн и във Вестфалия, в саксонските Рудни планини и в Силезия; ние срещаме тази връзка навсякъде, дето някакъв вид домашна индустрия се е вкоренил като селски занаят, например в Тюрингската гора и в Рьонските планини. При обсъждането на тютюневия монопол се установи, че дори приготвянето на пури вече има характер на селска домашна индустрия. И там, където сред дребните селяни се появи някое бедствие, както преди няколко години в Айфел³⁷², буржоазната преса веднага дига шум за въвеждане на подходяща домашна индустрия като единствено средство за подпомагане. В действи-

* — предимно. *Ред.*

телност, растящата бедност сред германските дребни селяни, както и общото положение на германската индустрия, тласка към все по-широко разпространение на селската домашна индустрия. Това е едно явление, специфично за Германия. Нещо подобно срещаме във Франция само като изключение, например в районите на бубарството; в Англия, дето няма дребни селяни, селската домашна индустрия се крепи върху труда на жените и децата на земеделските надничари; само в Ирландия срещаме, както в Германия, настоящи селски семейства, заети в домашната индустрия за произвеждане на готови дрехи. Тук не говорим, разбира се, за Русия и други страни, които не са представени на световния индустриален пазар.

И така, върху обширна територия на Германия индустрията сега се намира в такова състояние, което на пръв поглед съответствува на състоянието, господствувало навсякъде до въвеждането на машините. Но това е само на пръв поглед. Селската домашна индустрия на предишните времена, свързана с градинарство и полевъдство, беше поне в индустриално развиващите се страни основата на сносно, някъде дори на твърде прилично материално положение на трудещата се класа, но заедно с това и основата на нейното умствено и политическо нищожество. Продуктът на ръчния труд и разноските за неговото производство определяха пазарната цена; а при тогавашната нищожия в сравнение със съвременната производителност на труда търсенето обикновено растеше по-бързо от предлагането. Това в средата на миналия век се отнася за Англия и отчасти за Франция, особено за текстилната индустрия. А в Германия, която при най-неблагоприятни условия тогава тепърва се съвземаше от опустошенията на тридесетгодишната война, този въпрос наистина стоеше съвсем иначе; единствената домашна индустрия, която тук работеше за световния пазар — лененото тъкачество, — беше толкова обременена с данъци и феодални повинности, че тя не издигаше живота на селянина-тъкач над много ниския жизнен уровень на другите селяни. При все това работникът от селската домашна индустрия имаше тогава до известна степен осигурено съществуване.

С въвеждането на машинното производство всичко това се измени. Цената започна да се определя сега от продукта на машинното производство и възнаграждението на работника от домашната индустрия падна заедно с тази цена. Но работникът беше принуден или да приеме, или да търси друга работа, а той не можеше да стори това, без да стане пролетарий, т. е. без да се прости със своята къщичка, градина и парчето си зе-

мя — собствени или арендувани. А той се съгласяваше на това само в много редки случаи. По този начин, градинарството и полевъдството на старите селски ръчни тъкачи станаха причина навсякъде тъй много да се продължи борбата на ръчния тъкачен стан с механичния, борба, която и досега все още не се е завършила в Германия. В тази борба, особено в Англия, за пръв път става явно, че същото обстоятелство, което по-рано беше основата на едно сравнително благосъстояние на работника — да има собствени средства на производство, — сега стана негова пречка и нещастие. В индустрията механичният тъкачен стан победи неговия ръчен стан, в селското стопанство едрото земеделие взе връх над неговото дребно земеделие. Но докато в двете области на производството съвместният труд на мнозина и прилагането на машините и науката станаха обществено правило — къщичката, градината, парцелчето земя и ръчният тъкачен стан приковаха тъкача към остарелия начин на едноличното производство и към ръчния труд. Притежаването на къща и градина представляваше сега много по-малка ценност, отколкото неограничената свобода на придвижване (*vogelfreie Beweglichkeit*). Ни един фабричен работник не би се разменил със селския ръчен тъкач, който умира от бавна, но неизбежна гладна смърт.

Германия късно се появи на световния пазар; нашата едра индустрия, която възникна в 40-те години, дължи своя пръв подем на революцията от 1848 г. и можа напълно да се разгърне само след революциите в 1866 и 1870 г., които разчистиха от пътя ѝ поне най-сериозните политически препятствия. Но тя намери световния пазар в по-голямата му част зает. Англия доставяше продуктите за масово потребление, а Франция — изискваните предмети на лукса. Германия не можеше да бие ни първите по цена, ни вторите по качество. По този начин не ѝ оставаше нищо друго освен, следвайки досегашните утъпкани пътища на германското производство, преди всичко да се промъкне на световния пазар със стоки, които за Англия бяха твърде незначителни, а за Франция твърде долнокачествени. Любимата немска мошеническа практика — първоначално да се изпращат добри образци, а след това лоши стоки, разбира се, скоро беше жестоко наказана на световния пазар и почти отпадна; от друга страна, конкуренцията в условията на свръхпроизводството постепенно тласкаше дори и солидните англичани по хлъзгавия път на влошаване качеството и по този начин помогна на немците, които са недосягаеми в това отношение. Така най-после си създадохме едра индустрия и почнахме да играем роля на световния пазар. Но нашата едра индустрия работи почти изключително за вътреш-

ния пазар (с изключение на железодобивната индустрия, чието производство значително превишава вътрешните потребности на страната), и нашият масов износ се състои от грамадно количество дребни предмети, за които едрата индустрия доставя предимно необходимите полуфабрикати, а самите предмети се доставят повечето от селската домашна индустрия.

Именно тук се проявява в пълния си блясък оная „благодат“, която за съвременния работник представляват неговата собствена къщичка и собственото му парче земя. Никъде — едва ли дори и ирландската домашна индустрия прави изключение, — никъде не се плаща такава безобразно ниска работна заплата, както в немската домашна индустрия. Онова, което семейството изработва в своята градинка или в своята бивца, капиталистът, използвайки конкуренцията, удържа от цената на работната сила; работниците са принудени да се съгласяват с всяко заплащане на парче, защото иначе те съвсем нищо не ще получат, а не могат да живеят само от продуктите на своето селско стопанство, и защото, от друга страна, именно това селско стопанство и тази поземлена собственост ги приковават към мястото и им пречат да търсят други занятия. Именно това обстоятелство дава възможност на Германия да конкурира на световния пазар при продажбата на цяла редица дребни стоки. *Цялата печалба на капитала се изстисква чрез удържане от нормалната работна заплата и цялата принадена стойност може да бъде подарена на купателя.* Такава е тайната на изумителната евтиния на повечето немски експортни стоки.

Именно това е обстоятелството, което повече от всичко друго също и в другите клонове на индустрията задържа работната заплата и жизнения уroveň на германските работници по-ниско от нивото на работниците от западноевропейските страни. Оловната гира на такива цени на труда, по традиция задържани по-ниско от стойността на работната сила, натиска също и върху работната заплата на работниците в градовете и даже в големите градове, снижавайки я по-долу от стойността на работната сила — толкова повече, че и в градовете лошо заплащаната домашна индустрия е заела мястото на старите занаяти, понижавайки и тук общото ниво на работната заплата.

За нас тук става ясно следното: онова, което на по-ранно историческо стъпало служеше като основа на едно относително благосъстояние на работника — връзката на земеделието с индустрията, собственият дом, собствената градина, собственият парцел земя, осигуреното жилище, — всичко това става сега при господството на едрата индустрия не само крайно тежки окови за

работника, но и най-голямо нещастие за цялата работническа класа — основа на безпримерно снижаване на работната заплата под нейното нормално ниво, при това не само в отделни клонове на индустрията и в отделни области, но и в цялата страна. Не е чудно, че едрата и дребната буржоазия, която живее и богатее за сметка на тия граматни удръжки от работната заплата, мечтае за селска промишленост, за работници със собствени къщички и във въвеждането на нови домашни занаяти вижда единственото целебно средство против всички селски несгоди!

Това е едната страна на въпроса; но има още и обратна страна. Домашната индустрия е станала широката основа на немския експорт, а с това и на цялата едра индустрия. Това е причина за нейното широко разпространение в Германия и за все по-широкото ѝ разпространяване с всеки изминат ден. Разорението на дребния селянин неизбежно настъпило, след като неговият домашен промишлен труд за собствено потребление беше унищожен от евтината конфекционна и машинна продукция, а неговото животновъдство, следователно и наличието на необходимия тор, беше унищожено с унищожаването на общинния строй, на общата марка и принудителния сеитоборот — това разорение насилствено тласка попадналите в лапите на лихварите дребни селяни в съвременната домашна индустрия. Както в Ирландия поземлената рента на земевладелците, така в Германия процентите на лихварската ипотека могат да бъдат изплатени не от земеделския доход, а само от работната заплата на селянина, зает в домашната индустрия. Но с разпространяването на домашната индустрия селските райони един след друг се въвличат в съвременното индустриално движение. Именно това революционизиране на селските райони от домашната индустрия и разпространяване на селскостроителната революция в Германия върху много по-голяма област, отколкото в Англия и във Франция; именно това сравнително ниско ниво на нашата индустрия поражда още по-голяма необходимост от нейното широко разпространение. С това се обяснява защо в Германия в противоположност на Англия и Франция революционното работническо движение се разпространи с такава сила върху голяма част от страната, вместо да бъде свързано изключително с градските центрове. А с това се обяснява спокойният, устойчив, неудържим успех на движението. Затова от само себе си се разбира в Германия, че победоносното въстание в столицата и в другите големи градове ще стане възможно само тогава, когато за преврата съзряят повечето от малките градове и по-голямата част от селските окръзи. При едно до известна степен нормално развитие ние никога не

ще бъдем в състояние да победим със силите само на работниците, както парижаните в 1848 и 1871 година, но тъкмо и затова не можем да претърпим поражения на революционната столица, нанесени от реакционната провинция, каквито претърпя Париж в двата случая. Във Франция движението всякога изхождаше от столицата, а в Германия — от районите на едрата индустрия, на мануфактурата и домашната промишленост; столицата бе завоювана само впоследствие. Затова може би и в бъдеще инициативата ще остане на французите, но решителната победа може да бъде извоювана само в Германия.

Но тази селска домашна промишленост и мануфактура, които поради своята разпространеност станаха решаващият отрасъл на производството в Германия и заедно с това все повече и повече революционизират немските селяни, са само първото стъпало за по-нататъшен преврат. Както вече показва Маркс („Капиталът“, т. I, изд. III-е, стр 484—495),³⁷³ и за тях на известно стъпало на развитието ще удари часът на загиването им чрез машините и фабричното производство. И както изглежда, този час е вече предстоящ в най-близко време. Но унищожаването на селската домашна индустрия и мануфактура от машината и фабричното производство означава в Германия унищожаване на средствата за съществуване на милиони селски производители, експроприация на почти половината от немските дребни селяни, превръщане не само на домашната индустрия във фабрична, но и на селското стопанство в едро капиталистическо земеделие и дребното земевладение в едри помешчически стопанства, означава промишлена и селскостопанска революция в полза на капитала и едрото земевладение за сметка на селяните. Ако на Германия е съдено да извърши и този преврат още при старите обществени условия, то той безусловно ще бъде повратен момент. Ако дотогава в никоя друга страна работническата класа не поеме тази инициатива, непременно Германия ще започне атаката и селските синове на „славната боева армия“ ще ѝ окажат мъжествена подкрепа.

А буржоазната и дребнобуржоазната утопия — да се даде на всеки работник по една собствена къщичка и по такъв начин да го приковат на полуфеодални начала към капиталиста — взема сега съвършено друг вид. Нейното осъществяване означава превръщане на всички дребни селски домовладелци в промишлени домашни работници, унищожаване на старата затвореност, а с това и на политическото нищожество на дребните селяни, които биват въвличани в „социалния вихър“; означава разпространение на промишлената революция в селото и превръщането на най-неподвижната, най-консервативната класа на на-

селенето в разсадник на революцията и като завършък на всичко — експроприране на заетите в домашната индустрия селяни от машината, която насилствено ги тласка към въстание.

Ние с удоволствие можем да предоставим на буржоазно-социалистическите филантропи да се наслаждават от своя идеал, докато те в своята обществена функция на капиталисти продължават да го осъществяват така наопаки, за благо и в полза на социалната революция.

Лондон, 10 януари 1877 год.

Фридрих Енгелс

*Напечатано във вестник
„Der Sozialdemokrat“, бр. 3 и 4,
15 и 22 януари 1887 г., и в книгата
F. Engels, „Zur Wohnungsfrage“.
Hoftingen—Zürich, 1887*

*Печата се по текста на книгата
Превод от немски*

1 April 73.

Laura Lafarge
des Kämpfers

Die Wohnungsfrage.

Von

Friedrich Engels.

Separatdruck aus dem „Volksstaat“.

Leipzig, 1872.

Verlag der Expedition des „Volksstaat“.

Заглавната страница на книгата на Ф. Енгелс
„Към жилищния въпрос“ с авторско
посвещение на Лаура Лафарг

РАЗДЕЛ I

КАК ПРУДОН РАЗРЕШАВА ЖИЛИЩНИЯ ВЪПРОС

В брой 10 и следващите на „Volksstaat“ е поместена серия от шест статии по жилищния въпрос, които заслужават внимание само затова, защото — ако не смятаме някои отдавна забравени полубелетристични писания от 40-те години — са първият опит за пресаждане школата на Прудон в Германия. Това е такава грамадна крачка назад по отношение на целия ход на развитието на германския социализъм, който още преди 25 години нанесе решителен удар* именно на Прудоновите представи, че си заслужава веднага да се обявим против този опит.

Тъй наречената жилищна криза, на която в наши дни печатът отрежда такава голяма роля, се състои не в това, че работническата класа изобщо живее в лоши, претъпкани, нездравословни жилища. Тази жилищна криза не е нещо специфично за сегашното време; тя не е дори едно от страданията, характерни за съвременния пролетариат за разлика от всички предишни потиснати класи; напротив, тя е засягала доста равномерно всички потиснати класи през всички времена. За да се сложи край на тази жилищна криза, има само едно средство: да се премахне изобщо експлоатирането и потискането на работническата класа от господстващата класа. — Онова, което разбираме днес под жилищна криза, е особеното изостряне на лошите жилищни условия на работниците вследствие внезапно прилив на населението към големите градове; грамадното повишаване на наемите, още по-засилената сгъстеност на обитателите на отделните къщи, невъзможността за

* В книгата на Маркс „Нищета на философията“, Брюксел и Париж, 1847... 224

някои въобще да си намерят подслон. И тази жилищна криза кара толкова много да се говори за нея само защото не се ограничава върху работническата класа, а заедно с нея е засегнала и дребната буржоазия.

Жилищната нужда на работниците и на част от дребната буржоазия на нашите съвременни големи градове е една от безбройните *по-малки*, второстепенни злини, които произлизат от съвременния капиталистически начин на производство. Тя съвсем не е пряко следствие от експлоатирането на работника *като* работник от капиталиста. Тази експлоатация е главно зло, което социалната революция се стреми да унищожи, унищожавайки капиталистическия начин на производство. Но крайъгълният камък на капиталистическия начин на производство е фактът, че нашият съвременен обществен строй дава на капиталиста възможност да купува работната сила на работника по нейната стойност, а да изтисква от нея много повече от нейната стойност, заставляйки работника да работи повече, отколкото е необходимо за възпроизводство на платената за работната сила цена. Произведената по този начин принадлежна стойност се разпределя между цялата класа на капиталистите и земевладелците заедно с техните платени слуги, като се почне от папата и императора и се свърши с нощните пазачи и останалите. Тук не ни интересува как става това разпределение; едно е несъмнено, че всички, които не се трудят, могат да живеят само от онова, което им се пада по един или друг начин от тази принадлежна стойност (Виж „Капиталът“ от Маркс, където това е разяснено за пръв път²²⁵).

Разпределението на произведената от работническата класа и безвъзмездно отнета ѝ принадлежна стойност между нетрудещите се класи се извършва при крайно поучителни разпри и взаимни измами: доколкото това разпределение се извършва по пътя на покупко-продажбата, един от главните му лостове е измамването на купувача от продавача и тази измама е станала сега в търговията на дребно, особено в големите градове, истинско жизнено условие за продавача. Но ако бакалинът или хлебарят мамят работника в цената или в качеството на стоките, те го лъжат не поради специфичното му качество на работник. Напротив, доколкото известна средна мярка на измамата става обществено правило в някое място, тя с течение на времето трябва да бъде уравновесена със съответно повишаване на работната заплата. Спрямо бакалина работникът се явява като купувач, т. е. като притежател на пари или на кредит, и затова — в никой случай в качеството си на работник, т. е. като продавач на работна сила. Измамата може да го засегне — както и изобщо по-бедната класа —

по-силно, отколкото по-богатите класи на обществото, но тя не е зло, което засяга изключително работника и което е свойствено само за неговата класа.

Точно така е и с жилищната криза. Разрастването на съвременните големи градове довежда до изкуствено, често пъти грамадно повишаване стойността на поземлените участъци в някои квартали, особено в центъра на града. Издигнатите върху тях здания, вместо да повишат тази стойност, напротив, я понижават, защото не съответствуват вече на изменилите се условия; те биват събаряни и заменявани от други. Това става предимно с разположените в центъра работнически жилища, чийто наем дори при най-голямото им препълване никога не може, или във всеки случай крайно бавно може да надхвърли известен максимум. Те биват събаряни и на мястото им се строят магазини, складове, обществени здания. Чрез своя Осман бонапартизмът в грамадни размери използва в Париж* тази тенденция за мошеничества и лично обогатяване. Но духът на Осман премина и през Лондон, Манчестер, Ливерпул и изглежда, че и в Берлин, и във Виена той се чувствава като у дома си. Резултатът от това е, че работниците биват изтласквани от градските центрове в покрайнините; жилищата за работници и изобщо по-малките жилища оредяват и поскъпват, а често и съвсем липсват, тъй като при тези условия строителната промишленост, за която скъпите квартири представляват много по-изгодно поле за спекулация, строи работнически жилища само по изключение.

По този начин тази жилищна криза несъмнено засяга много по-жестoko работника, отколкото всяка по-заможна класа; но и тя, както мошеничеството на бакалите, съвсем не е зло, което тегне изключително над работническата класа и доколкото засяга работническата класа, на известно равнище и при известна продължителност трябва също да намери известна икономическа компенсация.

Предимно с тия общи за работническата класа и другите класи, особено дребната буржоазия, страдания предпочита да се занимава дребнобуржоазният социализъм, към който принадлежи и Прудон. И затова съвсем не е случайно, че нашият германски прудонист се залавя преди всичко за жилищния въпрос — който, както видяхме, съвсем не е изключително работнически въпрос — и че, напротив, го обявява за истински, изключително работнически въпрос.

„Наемателят по отношение на домопритежателя е същото, каквото е наемният работник по отношение на капиталиста.“

* Думите „в Париж“ са прибавени от Енгелс в изданието от 1887 г. Ред.

Това е свършено невярно.

При жилищния въпрос имаме две противостоящи една на друга страни: наемателя и наемодателя, или домопритежателят. Първият иска да купи от втория временното ползване на едно жилище; той има пари или кредит, макар и да е принуден да купува този кредит пак от същия домопритежател на лихварска цена, като прибавка към наема. Това е проста продажба на стока; това не е сделка между пролетарий и буржоа, между работник и капиталист. Наемателят — дори да е работник — се явява като *имотен човек*; той трябва предварително да е продал свойствената му стока, работната сила, за да може с полученото от тази продажба да се яви като купувач на правото да се ползва от жилище, или трябва да бъде в състояние да представи гаранции, че тази работна сила ще бъде продадена. Своеобразните резултати, до които довежда продажбата на работната сила на капиталиста, тук съвсем липсват. Капиталистът принуждава купената работна сила, първо, да възпроизведе своята стойност, а, второ, да произведе и принадлежна стойност, която временно и до разпределението ѝ сред класата на капиталистите остава в неговите ръце. По такъв начин тук се произвежда добавъчна стойност; общата сума на наличната стойност се увеличава. Съвсем другояче е със сделката при наема. Колкото и наемодателят да измъква от наемателя, това е винаги само прехвърляне на вече *съществуваща*, по-рано *произведена* стойност, и общата сума на *съвместно* притежаваната от наемателя и наемодателя стойност си остава все същата. Работникът винаги бива измамван с част от продукта на неговия труд, независимо от това, дали капиталистът заплаща неговия труд под, над или по неговата стойност; а с наемателя това става само тогава, когато той е принуден да плаща жилището над неговата стойност. Затова опитът да се отъждестви отношението между наемател и наемодател с отношението между работник и капиталист е абсолютно изопачаване на това отношение. Напротив, ние имаме тук работа със съвсем обикновена стокова сделка между двама граждани и тази сделка става съгласно икономическите закони, които изобщо регулират продажбата на стоки и по-специално — продажбата на стоката поземлена собственост. В сметката влизат преди всичко разходите по строежа и поддържането на къщата или на съответна част от къщата; на второ място идва стойността на земята, обусловена от повече или по-малко благоприятното местоположение на къщата; на края въпросът се решава от съотношението между търсенето и предлагането в момента. Това просто икономическо отношение се отразява в главата на нашия прудонист по следния начин.

„Веднъж построената къща служи като *вечен юридически титул* върху определена част от обществения труд, макар действителната стойност на къщата да е била отдавна повече от достатъчно изплатена на притежателя във формата на наем. Получава се така, че къща, построена например преди 50 години, покрива през това време с получения от нея наем първоначалните разходи два, три, пет, десет и т. н. пъти.“

Тук пред нас е целият Прудон. Първо, забравя се, че наемът на къщата трябва да покрива не само дихвата за разходите по построяването на къщата, но и ремонта, средната сума на безнадеждните дългове и неизплатения наем, както и евентуалните загуби от временно незаемане на жилището и, най-после, да изплаща всяка година съответна част от капитала, вложен в една нетрайна, с течение на времето ставаща необитаема и обезценяваща се къща*. Второ, забравя се, че наемът трябва също да покрива лихвата за повишението на стойността на парцела, върху който се намира къщата, че следователно една част от него се състои от поземлена рента. Наистина, нашият прудонист веднага разяснява, че тъй като това повишение на стойността става без всякакво участие на собственика на земята, то принадлежи по право не на него, а на обществото; но той не забелязва, че с това иска всъщност премахването на поземлената собственост — въпрос, подробно разглеждане на който би ни отвело твърде далеч. Най-после, той не забелязва, че в цялата тази сделка съвсем не се касае за купуване на къщата от собственика, а само на нейното ползване за известен срок. Прудон, който никога не се е замислял върху действителните, фактическите условия, при които става някое икономическо явление, не може, разбира се, да си обясни по какъв начин първоначалните разходи за построяването на една къща могат при известни условия за 50 години да бъдат изплатени десетократно във формата на наем. Вместо да изследва икономически този съвсем не труден въпрос и да установи дали той действително и как се намира в противоречие с икономическите закони, той си помага със смел скок от икономията в юриспруденцията: „Веднъж построената къща служи като *вечен юридически титул*“ за определено ежегодно плащане. Прудон премълчава как става това, *как* къщата става юридически титул. А тъкмо това той е трябвало да обясни. Ако беше го изследвал, той щеше да намери, че всички юридически титули на света, колкото и вечни да са те, не могат да дадат на една къща силата да покрие за петдесет години десетократно разходите за нейното построяване във формата на наем и че само ико-

* Краят на фразата от думите „най-после“ е прибавен от Енгелс в изданието от 1877 г. *Ред.*

номическите условия (които могат да получат обществено признание във формата на юридически титубли) са в състояние да доведат до подобен резултат. И с това той не би отишъл по-далеч, отколкото в началото.

Цялото учение на Прудон почива върху този спасителен скок от икономическата действителност в юридическата фразеология. Винаги, когато на храбрия Прудон се губи икономическата връзка между явленията — а това става с него при всеки сериозен въпрос, — той се спасява с бягство в областта на правото и апелира към *вечната справедливост*.

„Прудон извлича отначало своя идеал за вечната справедливост от онези правни отношения, които отговарят на стоковото производство, а това впрочем довежда и до така утешителното за всички филистери доказателство, че формата на стоково производство е също тъй вечна, както и справедливостта. След това пък той иска, обратното, да преобразува според този идеал действителното стоково производство и съответстващото му действително право. Какво бихме помислили за един химик, който, вместо да изучава действителните закони за обмяната на веществата и въз основа на тях да разрешава определени задачи, би поискал да преобразува обмяната на веществата според „вечните идеи“ за „естеството“ и „сродството“? Нима ще знаем нещо повече за лихварството, когато кажем, че то противоречи на „вечната справедливост“, на „вечната правда“, на „вечната взаимност“ и на други „вечни истини“, нима узнаваме за лихварството поне малко повече, отколкото са знаели църковните отци, когато са казвали, че то противоречи на „вечното милосърдие“, на „вечната вяра“, на „вечната воля божия“?“ (*Маркс, Капиталът*, стр. 45²²⁶).

На нашия прудонист не върви по-добре, отколкото на неговия учител.

„Договорът за наем е една от хилядите разменни сделки, които в живота на съвременното общество са така необходими, както кръвообръщението в тялото на животното. Естествено, би било в интерес на обществото всички тези разменни сделки да бъдат проникнати от една *правна идея*, т. е. навсякъде да стават съгласно строгите изисквания на справедливостта. С една дума, икономическият живот на обществото трябва, както казва Прудон, да се издигне до висотата на *икономическо право*. В действителност, както е известно, става тъкмо обратното.“

Можеше ли да се помисли, че пет години, след като Маркс тъй кратко и сполучливо обрисова прудонизма именно от тази решаваща страна, ще бъде възможно да се печата на немски език подобна глупост? А какво означава тази галиматия? Нищо друго освен това, че практическите последици на икономическите за-

кони, които управляват съвременното общество, оскърбяват правното чувство на автора и че той храни благочестивото желание нещата да се наредят така, че злото да бъде поправено. — Да, ако жабите имаха опашки, те нямаше да бъдат вече жаби! И нима капиталистическият начин на производство не е „проникнат от правна идея“, именно от идеята за своето собствено право да експлоатира работниците? А ако авторът ни заявява, че това не е неговата правна идея, напреднали ли сме поне с една крачка?

Но да се върнем към жилищния въпрос. Нашият прудонист дава сега воля на своята „правна идея“ и ни гошава със следната трогателна декларация:

„Ние твърдим без всякакви колебания, че няма по-ужасна гавра с цялата култура на нашия прославен век от факта, че в големите градове 90 и повече процента от населението нямат покрив, който те биха могли да нарекат свой. Истинският център на нравственото и семейното съществуване, домашното огнище, бива пометен от социалния вихър... В това отношение ние стоим много по-ниско от диваците. Троглодитът има своята пещера, австралиеца — своята глинена колиба, индианецът — своето собствено огнище, а съвременният пролетарий фактически виси във въздуха“ и т. н.

В тази йеремиада прудонизмът се проявява в целия си реакционен вид. За създаването на съвременната революционна класа — пролетариата, беше абсолютно необходимо да бъде отрязан пъпът, който все още връзваше някогашния работник за земята. Ръчният гъвач, който наред със своя гъвачен стан имаше своя къщичка, градинка и нивица, при всичката мизерия и при целия политически гнет беше тих, доволен човек, „изпълнен с благочестие и почителност“, сваляше шапка пред богатшите, поповете и държавните чиновници и вътрешно беше изцяло пропит от робски дух. Именно съвременната едра индустрия, която превърна прикования към земята работник в напълно безимотен, напълно свободен от всички наследени вериги*, поставен във от закона** пролетарий — именно тази икономическа революция създаде условията, единствено при които може да бъде съборена експлоатацията на работническата класа в нейната последна форма, във формата на капиталистическо производство. И ето че сега идва този плачлив прудонист и хленчи, че изгонването на работниците от техните домашни огнища е голяма крачка назад, когато именно то беше най-първото условие за тяхното духовно освобождение.

* Във вестник „Volksstaat“ вместо думите „от всички наследени вериги“ е напечатано: „от цялата наследена култура“. *Ред.*

** Игра на думи: „vogelfrei“ — „поставен във от закона“, както и „свободен като птица“. *Ред.*

Преди 27 години (в книгата „Положението на работническата класа в Англия“²²⁷) аз описах в главни черти тъкмо този процес на изгонване работниците от техните домашни огнища, както той се е извършвал в XVIII век в Англия. Мерзостите, които извършиха при това земевладелците и фабрикантите, материално и морално вредното действие, което това изгонване трябваше да окаже преди всичко върху засегнатите от него работници, бяха описани също по подобаващ начин. Но можеше ли да ми хрумне да виждам в този съвършено необходим при дадените обстоятелства исторически процес на развитие едно връщане „по-назад от диваците“? Съвсем не. Английският пролетарий от 1872 г. стои безкрайно по-високо от селския тъкач от 1772 г. с неговото „домашно огнище“. И няма троглодитът със своята пещера, австралиеца със своята глинена колиба, индианецът със своето огнище ще извърши някога юнско въстание или ще осъществи Парижка комуна?

В това, че материалното положение на работниците общо взето се е влошило след въвеждането на едрото капиталистическо производство, се съмнява само буржоата. Но трябва ли поради това да погледаме с копнеж назад към (също тъй постните) гърнета за месо на египтяните²²⁸, към дребната селска промишленост, която възпитаваше само робски души, или към „диваците“? Напротив. Само създаденият от съвременната едра индустрия, освободен от всички наследени вериги, включително и от ония, които го приковаваха към земята, и струпан в големите градове пролетариат е в състояние да извърши великия социален преврат, който ще сложи край на всяка класова експлоатация и на всяко класово господство. Някогашните селски тъкачи с домашно огнище никога не биха били в състояние да направят това, никога не биха дошли до подобна идея, а още по-малко биха могли да желаят нейното осъществяване.

За Прудон, напротив, цялата индустриална революция на последните сто години, силата на парата, едрото фабрично производство, което замества ръчния труд с машини и хилядократно увеличава производителната сила на труда, са извънредно неприятно събитие, нещо, което всъщност не е трябвало да стане. Дребният буржоа Прудон се стреми към един свят, в който всеки изготвя отделен, самостоятелен продукт, който може да бъде незабавно потребен и разменен на пазара; ако при това всеки получава пълната стойност на своя труд в друг продукт, „вечната справедливост“ е удовлетворена и е създаден най-добрият свят. Но този Прудонов най-добър свят е смазан още в зародиш от крачещото напред индустриално развитие, което отдавна е:

унищожило обособения труд във всички отрасли на едрата индустрия и всеки ден все повече го унищожава в различните отрасли на дребната и най-дребната индустрия, заменяйки го с обществен труд, който се опира върху машините и върху покорените сили на природата, труд, чийто готов продукт, който може да бъде незабавно разменен или потребен, е съвместно дело на много отделни лица, през чиито ръце е трябвало да мине. И именно благодарение на тази промишлена революция производителната сила на човешкия труд е достигнала такова високо равнище, че съществува възможност — за пръв път, откакто съществуват хора — при разумно разпределение на труда между всички не само да се произвежда достатъчно за обилно потребление от всички членове на обществото и за богат резервен фонд, но и да се предостави на всекиго достатъчно свободно време за усвояване на онова, което е действително ценно в исторически наследената култура — наука, изкуство, форми на общуване и т. н. — и не само да бъде то усвоено, но и превърнато от монопол на господстващата класа в общо благо на цялото общество и развито по-нататък. Това именно е решаващото. Щом производителната сила на човешкия труд се е развила до такова високо равнище, изчезва всякакъв предлог за съществуването на господстваща класа. Защото последният довод в защита на класовото различие винаги е бил следният: трябва да има една класа, която да не е длъжна да се мъчи всеки ден да си изкарва насъщния хляб, за да има време да се занимава с умствен труд за обществото. Промислената революция на последното столетие веднъж завинаги подрязва корените на този брътвеж, който е имал досега своето голямо историческо оправдание. Съществуването на господстваща класа всеки ден става все по-голяма пречка за развитието на производителната сила на промишлеността и в същата степен за развитието на науката, изкуството, и особено на културните форми на общуване. По-големи невежи от нашите съвременни буржоа никога не е имало.

Но за всичко това нашият приятел Прудон никак не се интересува. Той иска „вечна справедливост“ и нищо повече. Всеки трябва да получава срещу своя продукт пълния доход от труда, пълната стойност на своя труд. Но нейното изчисляване в един продукт на съвременната промишленост е сложна работа. Съвременната промишленост затъмнява именно обособения дял на отделния човек в съвкупния продукт, който при някогашния обособен ръчен труд от само себе си се изразяваше в произведения продукт. По-нататък, съвременната промишленост все повече и повече отстранява единичната размяна, върху която е изградена

цялата система на Прудон, именно непосредствената размяна между двама производители, всеки един от които разменя своя продукт срещу продукта на другия с цел за потребление*. Ето защо на целия прудонизъм е присъща една реакционна черта — отвращение към промишлената революция, и ту явно, ту скрито изразеният стремеж да се изхвърли цялата съвременна промишленост, парните машини, предачните машини и другите шарлатани и да се въведе отново старият, солиден ръчен труд. Че в такъв случай ще загубим деветстотин деветдесет и девет хилядни от производителната сила, че цялото човечество ще бъде обречено на най-ужасно трудово робство, че гладът ще стане общо правило — какво значение има всичко това, стига само да успеем да организираме размяната така, че всеки да получава „пълния доход на труда“ и да бъде осъществена „вечната справедливост“? *Fiat justitia, pereat mundus!*

Да бъде справедливостта —
Ако ще и светът да иде в пропастта!

И светът наистина ще иде в пропастта при тази Прудонова контрареволуция, ако тя би била изобило осъществима.

Впрочем от само себе си се разбира, че и при обусловеното от съвременната едра индустрия обществено производство на всеки може да бъде осигурен „пълният доход от неговия труд“, доколкото тази фраза има някакъв смисъл. А тя има някакъв смисъл само ако се схваща в по-широк смисъл, а именно, че не всеки отделен работник става собственик на този „пълен доход на своя труд“, а цялото общество, състоящо се само от трудещи се, е собственик на съвкупния продукт на своя труд, продукт, който то отчасти разпределя за потребление сред своите членове, отчасти употребява за възстановяване и увеличаване на своите средства за производство и отчасти натрупва като резервен фонд на производството и потреблението**.

*
* *

След всичко казано ние можем вече предварително да знаем как нашият прудонист разрешава големия жилищен въпрос. От една страна, той издига искането всеки работник да има свое

* Последната част от тази фраза — от думите „именно непосредствената размяна“, е прибавена от Енгелс в изданието от 1877 г. *Ред.*

** Цялата последна фраза от думите: „А тя има...“ е прибавена от Енгелс в изданието от 1887 г. *Ред.*

собствено, принадлежащо му жилище, за да не стоим повече *по-долу от диваците*. От друга страна, той уверява, че дву- три- пет- или десеткратното заплащане на първоначалните разходи за строежа на една къща във формата на наем, както става в действителност, почива на *правен титул* и че този правен титул се намира в противоречие с „вечната справедливост“. Решението е просто: отменяме правния титул и по силата на вечната справедливост обявяваме плащания наем за плащане на част от цената на самото жилище. Ако човек си натъкми предпоставките така, че те вече да съдържат крайния извод, не е нужно, разбира се, да притежава по-голяма ловкост от всеки шарлатанин, за да измъкне от джоба си предварително приготвения резултат и да се надува с непоклатимата логика, която е довела до него.

Така става и тук. Премахването на наемането на жилища се провъзгласява за необходимост, и то във формата на искане за превръщането на всеки наемател в собственик на своето жилище. Как се прави това? Много просто:

„Наетото жилище се изкупува... На досегашния домопритежател се изплаща стойността на къщата му до последния грош. Вместо както досега плащаният наем да представлява данък, който наемателят плаща на вечното право на капитала — вместо това от деня на обявяване изкупуването на наетото жилище плащаната от наемателя точно установена сума става годишно частично плащане за преминалото в негова собственост жилище... Обществото... се превръща по този начин в съвкупност от независими свободни притежатели на жилища“.

Прудонистът вижда престъпление против вечната справедливост в това, че домопритежателят, без да се труди, може да изкарва рента и лихва от своя вложен в къщата капитал. Той декретира, че това трябва да престане, че вложеният в къщи капитал не трябва повече да дава лихва, а доколкото представлява купен поземлен участък, не трябва да дава и поземлена рента. Но ние видяхме, че с това съвсем не се засяга капиталистическият начин на производство, основата на съвременното общество. Главният пункт, около който се върти експлоатацията на работника, е продажбата на работната сила на капиталиста и начинът, по който капиталистът използва тази сделка, принуждавайки работника да произвежда много повече от това, на което възлиза платената стойност на работната сила. Именно тази сделка между капиталиста и работника създава цялата принадена стойност, която след това се разпределя между различните разновидности капиталисти и техните слуги във вид на поземлена рента, търговска печалба, лихва от капитала, данъци и т. н. И ето че се явява нашият прудонист и заявява, че ако на *една единствена* разно-

видност капиталисти, и то на такива капиталисти, които непосредствено съвсем не купуват работна сила и следователно не принуждават да се произвежда принадена стойност, бъде забранено да получават печалби, или лихви, щяло да се направи крачка напред! Масата на отнетия от работническата класа незаплатен труд би останала съвсем същата, дори ако домопритежателите бъдат утре лишени от възможността да принуждават да им се плаща поземлена рента и лихва; но това не пречи на нашия прудонист да заяви:

„Премахването на наемането на жилища е по такъв начин *един от най-плодотворните и най-възвишени стремежи*, възникнали в лоното на революционната идея, и трябва да стане за социалната демокрация *първостепенно искане*.”

Точно както рекламните кръсъци на самия учител Прудон, у когото кудкудякането също така е винаги обратно пропорционално на големината на снесеното яйце.

Но представете си прекрасното положение на нещата, когато всеки работник, дребен буржоа и буржоа бъде принуден чрез ежегодни плащания да стане отначало частичен, а след това пълен собственик на своето жилище! В индустриалните окръзи на Англия, където има едра индустрия, но малки работнически къщички, и всеки семеен работник живее в отделна къщичка, това би имало още някакъв смисъл. Но дребната индустрия в Париж, както и в повечето големи градове на континента, се допълва от големите къщи, в които живеят заедно десет, двадесет, тридесет семейства. В деня на обявяването на декрета, който носи избавление на света и възвестява изкупуването на жилищата под наем, някой си Петер работи в машиностроителна фабрика в Берлин. След изтичане на една година той е собственик, да кажем, на една петнадесета от своето жилище, което се състои от една стайка на петия етаж някъде при Хамбургер тор. Той остава без работа и скоро след това се оказва в подобно жилище на третия етаж, с великолепен изглед към двора, на Потхоф, в ХанOVER, където след престой от пет месеца той е придобил точно $\frac{1}{36}$ от собствеността, когато някаква стачка го пренася в Мюнхен и го принуждава в резултат на единадесетмесечно пребиваване да се натовари с точно $\frac{11}{180}$ от правото на собственост върху едно доста тъмно помещение на приземен етаж зад Обер-Ангергасе. По-нататъшни премествания, които в наше време стават тъй често с работника, му натрапват по-нататък: $\frac{7}{360}$ от не по-малко прилично жилище в Сент-Гален, $\frac{23}{180}$ от друго в Лидс и $\frac{347}{56223}$ — изчислени точно, за да не пострада „вечната справедливост“ — от трето жилище в Серен. Каква полза има на-

шият Петер от всички тези части от жилища? Кой ще му даде истинската им стойност? Къде да намери собственика или собствениците на останалите части на различните си предишни жилища? А и как ще бъде с отношенията на собственост на която и да било голяма къща, чиито етажи имат, да речем, двадесет жилища и която — ако срокът за изкупуването е изтекъл и е отменено даването на жилища под наем — принадлежи може би на триста частични собственици, пръснати по всички части на света? Нашият прудонист ще отговори, че дотогава ще съществува Прудоновата разменна банка, която във всяко време за всеки продукт на труда ще плаща на всекиго пълния доход от труда му и следователно ще плаща пълната стойност и за всяка част от жилището. Но, първо, Прудоновата разменна банка нас тук съвсем не ни интересува, защото тя никъде не се споменава дори в статиите по жилищния въпрос; второ, тя почива върху странното заблуждение, че ако някой желае да продаде стока, той винаги непременно ще намери и купувач за пълната ѝ стойност; и, трето, преди да беше открита от Прудон, тя вече неведнъж фалира в Англия под името *Labour Exchange Bazaar*²²⁹.

Цялата представа, че работникът трябва да си купи свое жилище, почива пак върху вече изтъкнатия от нас реакционен Прудонов принцип, че създадените от съвременната едра индустрия условия са болезнени израстъци и че обществото трябва да бъде насилствено — т. е. против течението, по което върви от сто години насам — върнато към едно състояние, при което старият, устойчив ръчен труд на отделния производител е общо правило и което изобщо не е нищо друго освен идеализирано възстановяване на загиналото и още загиващо дребно занаятчийско производство. Ако работниците бъдат отново хвърлени назад в това устойчиво състояние, ако „социалният вихър“ бъде благополучно премахнат, работникът би могъл, разбира се, пак да се ползва от собствеността върху „домашно огнище“ и споменатата по-горе теория за изкупуването би се сторила по-малко абсурдна. Само че Прудон забравя, че за да осъществи това, той трябва преди всичко да върне часовниковата стрелка на световната история сто години назад и че по този начин той би направил съвременните работници отново също такива ограничени, пълзящи, лукави робски души, каквито бяха техните прадеди.

Но доколкото в това Прудоново разрешение на жилищния въпрос има рационално, практически осъществимо съдържание, дотолкова то вече се осъществява сега и това осъществяване произхожда не от „лоното на революционната идея“, а... от самите едри буржоа. Нека чуем какво пише за това на 16 март 1872 го-

дина един прекрасен испански вестник, мадридският „Емансипацион“:

„Има и друг начин за разрешаване на жилищния въпрос, който е предложен от Прудон и който на пръв поглед е блестящ, но при разглеждане по-отблизо разкрива своето пълно безсилие. Прудон предлага наемателите да се превърнат в купувачи с разсрочка, така че ежегодно плащаният наем да се смята за частично погасяване стойността на жилището и след изтичането на известен срок наемателят да стане собственик на това жилище. Този начин, който Прудон смяташе за много революционен, се прилага сега във всички страни от дружества от спекуланти, които по този начин чрез повишаване на наема заставят да им се плаща двойно и тройно стойността на къщите. Г-н Долфус и други големи фабриканти в Северозточна Франция осъществиха тази система не само за да изкарват пари, но отгоре на това и с политическа задна мисъл.

Най-умните водачи на господстващите класи винаги са насочвали своите усилия към увеличаване броя на дребните собственици, за да си създадат армия против пролетариата. Буржоазните революции на миналия век раздробиха едрото земевладение на дворянството и църквата на дребна парцелна собственост, както испанските републиканци искат да направят днес с още съществуващото едро земевладение, и създадоха по този начин класа от дребни поземлени собственици, която оттогава стана най-реакционният елемент на обществото и постоянно препятствие за революционното движение на градския пролетариат. Наполеон III възнамеряваше чрез намаляване на отделните части на държавния дълг да създаде подобна класа в градовете, а г. Долфус и неговите колеги, продавайки на своите работници малки жилища, подлежащи на изплащане чрез годишни вноски, се стремят да задушат всякакъв революционен дух в работниците и в същото време да ги приковат с тяхната поземлена собственост към фабриката, в която те вече са починали да работят. Така че планът на Прудон не само не даде на работническата класа никакво облекчение, но дори се обърна направо против нея.“*

Как да се разреши жилищният въпрос? В съвременното общество той се решава точно така, както всеки друг обществен въпрос: чрез постепенното икономическо изравняване на търсенията и предлагането — решение, което все отново и отново поражда самия въпрос, т. е. което не е никакво решение. Как една социална революция ще реши този въпрос, зависи не само от съот-

* Как това разрешение на жилищния въпрос чрез прикрепването на работниците към собствен „дом“ близо до големите или разрастващи се американски градове възниква от само себе си, показва следното място от едно писмо на Елеонора Маркс—Евелинг от Индианополс, 28 ноември 1886 г.: „В или, по-точно, близо до Канзас-Сити видяхме жалки малки дървени постройки с около три стаи в още съвсем дива местност; земята е струвала 600 долара и има размери колкото да побере малката къщичка; последната е струвала още 600 долара, следователно всичко 4800 марки за една мизерна малка къщурка на един час път от града, в блатист пущина“. По този начин работниците трябва да поемат тежки ипотечни дългове само за да получат тя жилища, и именно тогава стават роби на своите работодатели; те са прикрепени към своите къщи, не могат да ги напускат и са принудени да се съгласяват с всички предлагани им условия за работа. (Дележка на Енгелс към изданието от 1887 г.)

ветните обстоятелства, то е свързано и с въпроси, които отиват много по-далеч, един от най-съществените от които е въпросът за унищожаването на противоположността между града и селото. Тъй, като ние не се занимаваме със съчиняване на утопични системи за устройството на бъдещото общество, би било повече от празна работа да се спираме върху това. Едно обаче е сигурно — че сега в големите градове има вече достатъчно жилищни сгради, за да може веднага да се помогне на всяка действителна „жилищна криза“ при разумно използване на тези сгради. Това може да стане, разбира се, само чрез експроприация на сегашните собственици, респективно чрез настаняване в техните къщи на бездомни или прекомерно сгъстени в досегашните си жилища работници. И щом пролетариатът завоюва политическата власт, една такава налагаща се от общественото благо мярка ще бъде също тъй лесно изпълнима, както и другите експроприации и реквизиции на квартири от съвременната държава.

*
* *
*

Но нашият прудонист не е доволен от досегашните си постижения по жилищния въпрос. Той трябва да го издигне от грешната земя в областта на висшия социализъм, за да може той и тук да се утвърди като съществена „част от социалния въпрос“.

„Да приемем, че производителността на капитала — както това трябва да се случи рано или късно — бъде действително хваната за рогата, например чрез преходен закон, който установява лихвата от всички капитали на един процент, разбира се, с тенденция и този един процент да се приближава все повече до нулата, така че в края на краищата да не се плаща нищо повече освен труда, необходим за обръщението на капитала. Разбира се, и къща, и жилище, подобно на всички други продукти, влизат в рамките на този закон... Самият собственик пръв ще се постарее да продаде своята къща, тъй като иначе тя би останала незаета, а вложеният в нея капитал — просто безплозен.“

Това положение съдържа една от главните догми на Прудонския катехизис и дава ярък пример за царящата в него бъркотия.

„Производителността на капитала“ е безсмислица, която Прудон непредпазливо заимствува от буржоазните икономисти. Наистина буржоазните икономисти също започват с твърдението, че трудът е източник на всяко богатство и мярка на стойността на всички стоки; но те трябва също да обяснят как става така, че капиталистът, който влага капитал в индустриално или занаят-

чийско предприятие, в края на краищата получава обратно не само вложения капитал, но отгоре на това и печалба. Затова те неизбежно се уплитат във всевъзможни противоречия и приписват известна производителност и на капитала. Нищо не доказва по-добре до каква степен Прудон се намира все още в плен на буржоазния начин на мислене от това, че той е усвоил тези приказки за производителност на капитала. Ние видяхме още в началото, че така наречената „производителност на капитала“ не е нищо друго освен присъщата му (при сегашните обществени отношения, без които той съвсем не би бил капитал) способност да присвоява незаплатения труд на наемни работници.

Но Прудон се различава от буржоазните икономисти по това, че не одобрява тази „производителност на капитала“, а, напротив, открива в нея нарушение на „вечната справедливост“. Тя именно пречи на работника да получава пълния доход от своя труд. Следователно тя трябва да бъде премахната. Но как? — Като се понижи *лихвеният процент* чрез принудителни закони и се сведе в края на краищата до нула. Тогава по мнението на нашия прудонист капиталът ще престане да бъде производителен.

Лихвата от *паричния* заеман капитал е само част от печалбата; печалбата, било от индустриалния или от търговския капитал, е само част от принадлежната стойност, която класата на капиталистите е отнела от работническата класа във вид на незаплатен труд. Икономическите закони, които регулират лихвения процент, са толкова независими от законите, които регулират нормата на принадлежната стойност, колкото това е изобщо възможно по отношение на законите на една и съща обществена форма. Но що се отнася до разпределението на тази принадлежна стойност между отделните капиталисти, ясно е, че за индустриалците и търговците, в чиито предприятия е вложен много капитал от други капиталисти, нормата на тяхната печалба — при други равни условия — трябва да се повишава в същата степен, в която пада лихвеният процент. Следователно понижаването и окончателното премахване на лихвения процент всъщност съвсем „няма да хване за рогата“ така наречената „производителност на капитала“, а само ще регулира по друг начин разпределението на отнетата от работническата класа незаплатена принадлежна стойност между отделните капиталисти и ще осигури предимство не на работника по отношение на индустриалеца-капиталист, а на индустриалеца-капиталист по отношение на рентиера.

Изхождайки от своето юридическо гледище, Прудон обяснява лихвения процент, както и всички икономически явления, не с

условията на общественото производство, а с държавните закони, в които тия условия получават общ израз. От това гледище, което не дава ни най-малка представа за връзката на държавните закони с обществените условия на производство, тия държавни закони по необходимост се явяват като съвършено произволни заповеди, които всеки момент също тъй могат да бъдат заменени със съвсем противоположни заповеди. Затова за Прудон няма нищо по-лесно от това, да издаде декрет — стига да има власт за това, — с който лихвата се снижава до един процент. Но ако всички други обществени условия си останат неизменни, този Прудонев декрет ще съществува само на книга. Въпреки всички декрети лихвеният процент ще се регулира, както и преди, от икономическите закони, на които е подчинен днес. Кредитоспособните хора, също както и преди, ще получават назаем пари с два, три, четири и повече процента лихва, в зависимост от обстоятелствата. Само с тази разлика, че рентиерите ще станат твърде предпазливи и ще дават пари назаем само на такива хора, по отношение на които няма да има нужда от съдебен процес. При това този велик план да бъде лишен капиталът от неговата „производителност“ е прастар, толкова стар, колкото *законите за лихварството*, които имат за цел само да ограничават лихвения процент и които сега са отменени навсякъде, защото на практика винаги са били нарушавани и заобикаляни и държавата е бивала принудена да признае безсилието си по отношение законите на общественото производство. И възстановяването на тези средновековни, изпълними закони трябва „да хване производителността на капитала за рогата“! Както вижда читателят, колкото по-отблизо изследваме прудонизма, толкова по-реакционен се оказва той.

И когато лихвеният процент бъде сведен по този начин до нула, т. е. когато лихвата от капитала бъде отменена, тогава „няма да се заплаща вече нищо освен труда, необходим за обръщението на капитала“. Това ще рече, че отменяването на лихвата е равносилно на отменяването на печалбата и дори на принадлежната стойност. Но ако беше възможно *действително* да се отмени лихвата с декрет, какъв би бил резултатът? — Класата на *рентиерите* не би имала повече стимул да дава своите капитали в заем, а би почнала да ги влага на свой риск в собствени индустриални предприятия или в акционерни дружества. Масата на принадлежната стойност, която класата на капиталистите е отнела от работническата класа, би останала същата, а би се изменило само нейното разпределение, и то незначително.

В действителност нашият прудонист изпуска изпредвид, че и сега вече при купуване на стоки в буржоазното общество средно

не се заплаща нищо повече от „труда, необходим за обръщението на капитала“ (което ще рече за производството на определена стока). Трудът е мярка за стойността на всички стоки и в съвременното общество — оставяйки настрана колебанията на пазара — е съвсем невъзможно да се плаща средно за стоките по-високо от труда, който е необходим за тяхното изготвяне. Не, не, любезни прудонисте, трудността е съвсем другаде: тя е в това, че „трудът, необходим за обръщението на капитала“ (за да си послужим с Вашия объркан начин на изразяване), просто *не се заплаща напълно!* Как става това, можете да прочетете у Маркс („Капиталът“, стр. 128—160²³⁰).

Но това не е още всичко. Щом се отменя лихвата от *капитала*, отменя се и *наемът**. Защото, „разбира се, и къща; и жилище, подобно на всички други продукти, влизат в рамките на този закон“. Това е напълно в духа на оня стар майор, който заповядал да повикат неговия доброволно постъпил да служи една година във войската висшист: „Я кажете, чувам, че сте доктор, та идвайте от време на време у дома; когато имаш жена и седем деца, винаги ще се намери нещо за лекуване“.

Доброволецът: „Извинете, господин майор, аз съм доктор по философия!“

Майорът: „Това за мен е безразлично, докторът си е доктор“.

Така е и с нашия прудонист: наем или лихва от капитала — това за него е безразлично, лихвата си е лихва, докторът си е доктор.

Ние видяхме по-горе, че цената на наема, *vulgo*** наемът, се състои от: 1) една част от поземлената рента; 2) една част от лихвата върху строителния капитал, включително печалбата на предприемача на строежа; 3) една част от разходите за ремонт и застраховка; 4) една част от годишните погашения (амортизацията) на строителния капитал, включително и печалбата, пропорционално на постепенното износване на къщата.

Сега вече даже на слепия трябва да бъде ясно, че

„самият собственик пръв ще се постарее да продаде своята къща, тъй като иначе тя би останала незаета, а вложеният в нея капитал — просто безполезен“.

Естествено. Ако се отмени лихвата върху заемния капитал, никой домопритежател няма да може вече да получава нито един

* Игра на думи: Zins — лихва, Mietzins (или Miete) — наем. *Ред.*

** — просто. *Ред.*

пфениг наем за своята къща просто защото *Miete* може да се нарече и *Mietzins* и защото *Mietzins* съдържа част, която представлява действителна лихва от капитала. Докторът си е доктор. Ако по отношение на обикновената лихва от капитала законите за лихварството можеха да се направят недействителни само чрез заобикалянето им, те никога не са засягали и в най-малка степен тарифата на наемите. На Прудон бе съдено пръв да си въобрази, че неговият нов закон за лихварството без друго ще регулира и постепенно ще отмени не само простата лихва на капитала, но и сложния наем за жилища²³¹. Но тогава защо трябва да се купува от домопритежателя за голяма сума тази „просто безполезна“ къща и защо при тези обстоятелства домопритежателят не плати още пари, за да се отърве от тази „просто безполезна“ къща и да не прави повече разходи за ремонтирането ѝ — това остава тайна за нас.

След това велико постижение в областта на висшия социализъм (супрасоциализма, както казваше учителят Прудон) нашият прудонист смята, че има правото да хвъркне още малко по-високо.

„Сега остава само да направим още някои изводи, за да осветлим напълно от всички страни тъй важния предмет на нашето изследване.“

И какви са тия изводи? Неща, които толкова малко произтичат от предидущото, колкото обезценяването на жилищните домове — от отменяването на лихвения процент, и които, освободени от помпозната и тържествена фразеология на нашия автор, означават само, че за по-доброто завършване изкупуването на жилищата под наем са желателни: 1) точна статистика за предмета; 2) добра санитарна полиция и 3) сдружения на строителни работници, които да могат да се заемат със строежа на нови къщи; всичко това, разбира се, са много хубави, прекрасни неща, но въпреки цялата гръмка рекламна фразеология те съвсем не „осветляват напълно“ мрака на Прудоновата идейна бъркотия.

Който е извършил такова голямо нещо, има правото да отпрати до германските работници сериозно наставление:

„Тези и подобни на тях въпроси, струва ни се, са напълно достойни за вниманието на социалната демокрация... Нека тя се постарее да си изясни, както тук е изяснен жилищният въпрос, и други не по-малко важни въпроси като *кредит, държавни дългове, частни дългове, данъци и пр.*“ и т. н.

И така нашият прудонист ни обещава тук цяла редица статии по „подобни въпроси“ и ако той разгледа всички тези въпроси така подробно, както и настоящия „толкова важен предмет“,

„Volksstaat“ ще има достатъчно ръкописи за цяла година. Ние можем впрочем да предугадим какви ще бъдат те — всичко ще се сведе до вече казаното: лихвата на капитала се отменя, с това отпада лихвата, която се плаща по държавните и частните дългове, кредитът става безплатен и т. н. Същата магическа дума се прилага към всеки друг предмет и във всеки отделен случай с неумолима логика се получава изумителният резултат, че ако е отменена лихвата на капитала, за взети назаем пари не трябва да се плаща повече никаква лихва.

Впрочем, добри са въпросите, с които ни заплашва нашият прудонист. — *Кредит!* Какъв кредит е нужен на работника освен кредита от заплата до заплата или кредита на заложната къща? Дали той ще му бъде отпуснат безплатно или с лихва, дори с лихварската лихва на заложните къщи, какво значение има това за него? И ако той, общо взето, би имал изгода от това, следователно производствените разходи на работната сила биха станали по-евтини — не би ли трябвало да падне и цената на работната сила? — Но за буржоата и особено за дребния буржоа кредитът е важен въпрос, а за дребния буржоа по-специално би било удобно да може да получава кредит по всяко време, а отгоре на това и без лихва. — *Държавни дългове!* Работническата класа знае, че тя не ги е правила, и когато дойде на власт, тя ще предостави тяхното изплащане на онези, които са ги направили. — *Частни дългове!* — виж кредит. — *Данъци!* Нещо, което много интересува буржоазията, но твърде малко — работниците: онова, което работникът плаща като данъци, в края на краищата влиза в производствените разходи на работната сила и следователно трябва да бъде обезщетено от капиталиста. Всички тия пунктове, които се изтъкват тук пред нас като крайно важни за работническата класа въпроси, представляват в действителност съществен интерес само за буржоата и още повече за дребния буржоа, а ние, напук на Прудон, твърдим, че работническата класа съвсем не е призвана да пази интересите на тия класи.

За големия въпрос, който действително засяга работниците, за отношението между капиталиста и наемния работник, за въпроса — как става така, че капиталистът може да се обогатява от труда на своите работници, по това нашият прудонист не казва нито дума. Неговият господар и учител наистина се занимава с този въпрос, обаче съвсем не внесе в него яснота и дори в последните си съчинения не отиде по същество по-далеч от „Philosophie de la Misère („Философия на нищетата“)²³², цялото нищожество на която беше още в 1847 г. тъй блестящо разобличено от Маркс.

Твърде печално е, че работниците, които говорят на романски езици, от двадесет и пет години насам нямат почти никаква друга социалистическа духовна храна освен писанията на този „социалист на Втората империя“. Двойно нещастие би било, ако прудонистката теория наводни сега и Германия. Но няма защо да се опасяваме от това. Теоретическото равнище на германските работници е изпреварило прудонизма с петдесет години и достатъчно е да покажем това с примера *само* на жилищния въпрос, за да се избавим от по-нататъшен труд в това отношение.

РАЗДЕЛ II

КАК БУРЖОАЗИЯТА РАЗРЕШАВА ЖИЛИЩНИЯ ВЪПРОС

I

В раздела за *прудонисткото* решение на жилищния въпрос показахме до каква степен дребната буржоазия е непосредствено заинтересована от този въпрос. Но и за едрата буржоазия той представлява значителен, макар и косвен интерес. Съвременното естествознание показва, че така наречените „лоши квартали“, в които са наблъскани работниците, представляват огнищата на всички ония епидемии, които периодически навествяват нашите градове. Холерата, тифусът, тифузната треска, едрата шарка и другите опустошителни болести разпространяват своите бацили в заразения въздух и отровената вода на тия работнически квартали; там те почти никога не измират, а при подходящи условия се развиват в общи епидемии и тогава излизат извън своите огнища и се разпространяват в по-просторните и по-здравословни квартали на града, обитавани от господата капиталистите. Господстващата капиталистическа класа не може безнаказано да си позволява удоволствието да създава епидемични болести сред работническата класа; последиците се обръщат против самите капиталисти и ангелът на смъртта вилнее сред тях също тъй безпощадно, както и сред работниците.

Щом това беше научно установено, човеколюбивите буржоа пламнаха от благородно съревнование за здравето на своите работници. Основават се дружества, пишат се книги, съставят се проекти, обсъждат се и се издават закони, за да се ликвидират източниците на постоянно възобновяващите се епидемии. Жилищните условия на работниците бяха изследвани и бяха направени опити да се отстранят най-крещящите злини. Особено енергична дейност бе развита в Англия, дето имаше най-много големи гра-

дове и затова едрите буржоа бяха най-силно застрашени; назначени бяха правителствени комисии, за да изследват санитарните условия на работническата класа; техните отчети, които далеч превъзхождат всички континентални източници по точност, пълнота и безпристрастие, послужиха като основа за нови, повече или помалко радикални закони. Колкото и несвършени да са тия закони, те все пак безкрайно превъзхождат всичко, което е направено досега в тази насока на континента. Въпреки това капиталистическият обществен строй постоянно възпроизвежда недъзите, за лечението на които става дума, с такава необходимост, че дори в Англия това лечение едва ли е направило една единствена крачка напред.

На Германия, както обикновено, бе нужно много повече време, докато постоянно съществуващите и тук източници на зарази се развиха до онази акутна степен, която бе необходима, за да се размърда сънливата едра буржоазия. Впрочем, който върви бавно, стига по-далече и по такъв начин и у нас в края на краищата възникна буржоазна литература по известното санитарно дело и по жилищния въпрос — разводнено извлечение от нейните чуждестранни, главно английски предшественици, на което чрез гръмки и надуты фрази се придава привидността на по-високо разбиране на нещата. Към тази литература принадлежи книгата: *Д-р Емил Закс. „Жилищните условия на трудещите се класи и тяхното реформиране“*. Виена, 1869²³³.

Аз избрах тази книга за излагане на буржоазните възгледи върху жилищния въпрос само затова, защото в нея се прави опит да се обхване по възможност цялата буржоазна литература по този предмет. Наистина хубава е тази литература, която служи като „източник“ на нашия автор! От английските парламентарни отчети, действителните основни източници, се споменават само три от най-старите; цялата книга доказва, че авторът *никога не е виждал нито един от тях*; затова пък той цитира цял ред банално буржоазни, доброжелателно еснафски и лицемерно филантропични писания: Дюкпесио, Робертс, Хол, Хубер, дебатите на английските конгреси на социалната наука (по-точно на социалната глупост), списанието на пруския Съюз за благо на трудещите се класи, австрийския официален отчет за парижкото световно изложение, официалните бонапартистки отчети за същото изложение, „Illustrated London News“, „Ueber Land und Meer“ и най-последно „един признат авторитет“, един човек с „остър практически ум“, с „убедителна проникновеност на речта“, именно... *Юлиус Фаухер!* В този списък на източниците липсват още само „Gartenlaube“, „Kladderadatsch“ и стрелецът Кучке²³⁴.

За да не могат да възникнат никакви недоразумения относно гледището на г. Закс, на стр. 22 той заявява:

„Социална икономия наричае учението за народното стопанство, приложено към социалните въпроси, по-точно казано — съвкупността от средства и начини, които тази наука ни предлага за издигането, върху основата на нейните „железни“ закони, в рамките на господстващия сега обществен строй, на така наречените (1) безимотни класи до равнището на имотните.“

Няма да се впускаме в обърканата представа, че „учението за народното стопанство“, или политическата икономия, се занимавало изобщо с някакви други освен със „социални“ въпроси. Ще се заемем веднага с главния пункт. Д-р Закс иска „железните закони“ на буржоазната икономия, „рамките на господстващия сега обществен строй“, с други думи, капиталистическият начин на производство да си остане неизменен и въпреки това „така наречените безимотни класи“ да бъдат издигнати „до равнището на имотните“. Но нали неизбежна предпоставка на капиталистическия начин на производство е съществуването на една не така наречена, а действително безимотна класа, която няма нищо за продаване освен своята работна сила и която поради това е принудена да продава тази работна сила на индустриалните капиталисти. И така, задачата на откритата от г. Закс нова наука — „социалната икономия“, се състои в следното: да намери средства и начини как в рамките на един обществен строй, основан върху противоположността между капиталистите, собствениците на всички сурови материали, средства за производство и средства за съществуване, от една страна, и безимотните наемни работници, които притежават само своята работна сила и нищо повече, от друга страна — как в рамките на този обществен строй всички наемни работници могат да бъдат превърнати в капиталисти, без да престанат да бъдат наемни работници. Г-н Закс смята, че е разрешил този въпрос. Може би той ще бъде така любезен да ни посочи по какъв начин всички войници от френската армия, всеки от които от времето на Наполеон I носи в раницата си маршалски жезъл, могат да бъдат превърнати във фелдмаршали, без да престанат да бъдат прости войници. Или по какъв начин всичките 40 милиона поданици на Германската империя да бъдат превърнати в германски императори!

Същността на буржоазния социализъм се състои в желанието да се запази основата на всички недъзи на съвременното общество и в същото време да се премахнат тези недъзи. Буржоазните социалисти, както се казва още в „Комунистическия манифест“, искат „да излекуват социалните недъзи, за да осигурят съществуването на буржоазното общество“; те искат да има „буржоазия

без пролетариат²³⁵. Ние видяхме, че г. Закс поставя въпроса точно така. Той вижда неговото решение в разрешаването на жилищния въпрос; той е на мнение, че

„чрез подобряване жилищата на трудещите се класи би могло с успех да се облекчи описаната физическа и духовна нищета, а с това — т. е. чрез широкото подобряване само на жилищните условия — преобладаващата част на тях класи би могла от блатото на своето често пъти едва достойно за човека съществуване да бъде издигната до чистите висоти на материално и духовно благосъстояние“ (стр. 14).

Впрочем, буржоазията е заинтересована да потули съществуването на създаден от буржоазните производствени отношения и обуславящ тяхното по-нататъшно съществуване пролетариат. Затова г. Закс ни разказва на стр. 21, че под трудещи се класи трябва да разбираме наред със същинските работници всички „несъстоятелни обществени класи“, „изобщо дребните съществувания — занаятчий, вдовици, пенсионери (!), низши чиновници и т. н.“ Буржоазният социализъм подава ръка на дребнобуржоазния.

Но откъде произтича жилищната криза? Как възникна тя? На г. Закс като на добър буржоа не се полага да знае, че тя е необходим продукт на буржоазната форма на обществото: че не може да съществува без жилищна криза едно общество, в което огромната маса на трудещите се е принудена да живее изключително от работната заплата, т. е. от сумата от средства за съществуване, необходима за тяхното съществуване и за продължаване на рода; в което новите усъвършенствувания на машините и т. н. постоянно лишават от работа маса работници; в което мошени, редовно повтарящи се колебания на индустрията обуславят, от една страна, наличността на многобройна резервна армия от незаети работници, а, от друга страна, от време на време изхвърлят на улицата голямата маса работници; в което работниците масово се струпват в големите градове, и то по-бързо, отколкото при съществуващите условия се създават жилища за тях; в което следователно и за най-отвратителната свинска кочина винаги ще се намерят наематели; в което, най-последно, домоприжателят в качеството си на капиталист има не само правото, но по силата на конкуренцията отчасти и задължението да изкарва безогледно най-висок наем от своята собственост върху къщата. В подобно общество жилищната криза не е случайност, тя е необходима институция; тя може да бъде премахната с всичките ѝ въздействия върху здравето и т. н. само когато бъде преобразуван из основи целият обществен строй, който я поражда. Но на буржоазния социализъм не се полага да знае това. Той не

смее да обяснява жилищната криза със съществуващите отношения. На него следователно не му остава нищо друго освен с нравоучителни фрази да я обяснява с човешката поквареност, така да се каже, с първородния грях.

„И тук не можем да не признаем — а следователно не можем да отречем“ (какво смело заключение!), — „че вината... пада отчасти върху *самите работници*, които се нуждаят от жилища, но отчасти и в много по-голяма степен върху ония, които се заемат да задоволят тази потребност, или върху ония, които, макар и да разполагат с необходимите средства, дори не се заемат с това — *имотните, висшите обществени класи*. Вината на последните... се състои в това, че не се грижат да осигурят достатъчно предлагане на добри жилища.“

Както Прудон ни пренася от икономиката в юриспруденцията, така нашият буржоазен социалист ни пренася тук от икономиката в областта на морала. И това е напълно естествено. На гози, който обявява капиталистическия начин на производство и „железните закони“ на съвременното буржоазно общество за неприкосновени и при все това иска да премахне техните неприятни, но необходими последици, не му остава нищо друго, освен да държи на капиталистите морални проповеди, чието трогателно въздействие веднага отново се изпарява под влиянието на личния интерес, а в случай на нужда и под влиянието на конкуренцията. Тия морални проповеди съвсем приличат на проповедите на кокошката на брега на езерото, по което весело плават излюпените от нея патенца. Патенцата се движат по водата, макар в нея да ляма греди, а капиталистите се устремяват към печалбата, макар тя да няма душа. „В паричните работи няма място за сантименталност“ — казваше още старият Ханземан²³⁶, който разбираше това по-добре от г. Закс.

„Добрите жилища са толкова скъпи, че за голяма част от работниците е *абсолютно невъзможно* да ги използва. Едрият капитал... боязливо отбягва да строи жилища за трудещите се класи... така че при завладяването на своята потребност от жилище тези класи в по-голямата си част попадат в мрежите на спекулацията.“

Отвратителна спекулация! Едрият капитал, разбира се, никога не спекулира! Но не злата воля, а само незнанието пречи на едрия капитал да спекулира с работническите жилища:

„Домоприжателите съвсем не *знаят* каква голяма и важна роля... играе нормалното задоволяване на потребността от жилище, *те не знаят какво причиняват на хората*, когато по правило им предлагат толкова безотговорно лоши, вредни жилища, и най-сетне *те не знаят* колко вредят с това на самите себе си“ (стр. 27).

Но за възникване на жилищната криза незнанието на капиталистите трябва да бъде допълнено от незнанието на работни-

ците. След като признава, че „най-ниските слоеве“ работници, „за да не останат съвсем без покрив, винаги са принудени (!) да си търсят място за нощуване където и да е и в това отношение са напълно беззащитни и безпомощни“, г. Закс ни разказва:

„Зашото общоизвестен е фактът, че много от тях“ (работниците) „от лекомислие, но предимно от незнание, едва ли не с виртуозност лишават своя организъм от условията на природосъобразно развитие и здраво съществуване, *нямайки ни най-малкото понятие за рационална хигиена*, но особено за това, какво грамадно значение има в това отношение жилището“ (стр. 27).

Но именно тук се показва истинският лик на буржоата. Докато „вината“ на капиталистите се изпари в незнанието, незнанието на работниците служи само като повод, за да бъдат признати те за виновни. Чуйте:

„По такъв начин става тъй (именно поради това незнание), че само за да спестят поне малко от наема, те се настаняват в тъмни, влажни, тесни жилища, накратко, в жилища, които са гавра над всички изисквания на хигиената. . . че често няколко семейства заедно наемат едно единствено жилище, дори само една стая — и всичко това, за да харчат колкото може по-малко за жилище, докато за *пиянство и за най-различни безполезни удоволствия те пропиляват своя доход по действително непростим начин.*“

Парите, които работниците „пропиляват за ракия и тютюн“ (стр. 28), „животът по кръчмите с всичките му плачевни последици, който като оловна тежест все отново и отново тегли работническото съсловие в калта“ — всичко това действително тегне като оловна тежест в корема на г. Закс. Че при дадените отношения пиянството сред работниците е необходим продукт на условията на техния живот, толкова необходим, както тифусът, престъплението, паразитите, съдия-изпълнителят и други обществени болести — толкова необходим, че предварително може да бъде изчислен средният брой на ония, които се отдават на пиянство, — за това на г. Закс също не се полага да знае. Впрочем още моят стар учител в основното училище казваше: „Простият народ отива в кръчмата, а господата отиват в клуба“, а тъй като аз съм бивал и на двете места, мога да потвърдя това.

Целият този брътвеж за „незнанието“ на двете страни се свежда до изтърканите фрази за хармонията на интересите на капитала и труда. Ако капиталистите си знаеха интереса, те щяха да доставят на работниците добри жилища и изобило щяха да ги поставят в по-добри условия; а ако работниците си знаеха интереса, те нямаше да правят стачки, нямаше да се занимават със социалдемократия, с политика, а послушно щяха да вървят след своите началници, капиталистите. За съжаление и двете страни виждат своите интереси съвсем не в това, което проповядват

г. Закс и неговите безбройни предшественици. Евангелието за хармонията между капитала и труда се проповядва вече около 50 години; буржоазната филантропия е похарчила вече доста парички, за да докаже тази хармония с образцови учреждения; а, както ще видим по-долу, през тези петдесет години положението никак не се е променило.

Нашият автор преминава сега към практическото разрешение на въпроса. Колко малко революционен беше проектът на Прудон да направи работниците *собственици* на жилищата им, се вижда вече от това, че буржоазният социализъм още преди него се е опитвал, а и сега още се опитва да осъществи този проект на практика. Г-н Закс също заявява, че жилищният въпрос може да бъде напълно разрешен само с прехвърляне собствеността на жилището върху работниците (стр. 58 и 59). Нещо повече, при тази мисъл той изпада в поетичен възторг и гръмка произнася следната тирада:

„Има нещо своеобразно в присъщия на човека копнеж към поземлена собственост, стремеж, който дори съвременният *трескаво пулсиращ користолюбив живот* не можа да отслаби. Това е несъзнателното чувство за важността на стопанската придобивка, каквато представлява поземлената собственост. С нея човек получава здрава опора, той сякаш *пуска здрави корени в земята* и всяко стопанство“ (!) „има в нея най-устойчива основа. Но благословената сила на поземлената собственост далеч надхвърля тия материални изгоди. Който има щастието да назове такава собственост своя, той е *достигнал възможното най-високо стъпало на стопанска независимост*; той има област, където може *суверенно* да се разпорежда, той си е *сам господар*, той има известна сила и *сигурна опора* за черни дни; неговото самочувствие расте, а заедно с него и нравствената му сила. Оттук и дълбокото значение на собствеността по настоящия въпрос... Работникът, който днес е безпомощно изложен на превратностите на конюнктурата и се намира в постоянна зависимост от работодателя, би се извавил по тоя начин в известна степен от това несигурно положение; *той би станал капиталист* и би бил гарантиран срещу опасностите на безработицата или неработоспособността чрез открилия му се във връзка с това кредит срещу залагане на недвижимо имущество. *По този начин той би се издигнал от безимотните в класата на имотните*“ (стр. 63).

Г-н Закс, изглежда, изхожда от предпоставката, че човек по своята същност е селянин; иначе той не би приписвал на работниците от нашите големи градове копнеж към поземлена собственост, какъвто досега никой не е откривал в тях. За нашите работници от големите градове свободата на движение е първото жизнено условие, а поземлената собственост може да бъде за тях само окови. Снабдете ги със собствени къщи, прикрепете ги отново към земята и вне ще сломите силата на тяхната съпротива срещу намаляването на работната заплата от фабрикантите. Отделният работник при случай би могъл да продаде своята къщич-

ка, но при сериозна стачка или при обща индустриална криза* на газара би трябвало да излязат за продажба всички къщи, принадлежащи на засегнатите работници, и тогава или съвсем не биха намерили купувачи, или биха се разпродавали далеч под тяхната коштуема цена. Но дори всички да намерят купувачи, цялата велика жилищна реформа на г. Закс пак би се свела до нищо и той би трябвало да започва пак отначало. Впрочем по-те живее в един свят на въображението; така е и с г. Закс, който си въобразява, че земевладелецът „е достигнал най-високото стъпало на стопанска независимост“, че той има „сигурна опора“, че той „става капиталист“ и е гарантиран срещу опасностите на безработицата или неработоспособността чрез открилия му се във връзка с това кредит срещу залагане на недвижимо имущество“ и т. н. Но нека г. Закс погледне френските и нашите рейнски дребни селяни; техните къщи и ниви са прекомерно обременени с ипотеки, тяхната реколта, още преди да бъде пожъната, принадлежи на техните кредитори, а в тяхната „област“ се разпореждат суверенно не те, а лихварят, адвокатът и съдия-изпълнителят. Това наистина е възможното най-високо стъпало на икономическата независимост... за лихваря! А за да предадат работниците колкото се може по-скоро своите къщички в същото суверенно разпореждане на лихваря, доброжелателният г. Закс грижливо им сочи открития за тях *кредит срещу залагане на недвижимо имущество*, от който те могат да се ползват при безработица и неработоспособност, вместо да обременяват службата за бедните.

Във всеки случай сега г. Закс е разрешил поставения в началото въпрос така: работникът „става капиталист“ чрез придобиване на собствена къщичка.

Капиталът е господство над неплатения труд на други. Следователно къщичката на работника става капитал само тогава, когато той я дава под наем на трето лице и присвоява във формата на наем част от продукта на труда на това трето лице. Но тъкмо фактът, че той сам живее в нея, пречи на къщата да стане капитал, както самото престава да бъде капитал в същия момент, в който го купя от шивача и го облека. Работникът, който притежава къщичка на стойност хиляда талера, наистина не е вече пролетарий, но трябва да си г. Закс, за да го наречеш капиталист.

Но капиталистическият облик на нашия работник има и друга страна. Да приемем, че в някоя индустриална област е станало правило всеки работник да има собствена къщичка. В такъв случай

* Думите „или при обща индустриална криза“ са прибавени от Енгелс в изданието от 1887 г. *Ред.*

работническата класа на тая област се ползва от безплатни жилища; разходите за жилище вече не влизат в стойността на нейната работна сила. Но всяко понижаване на производствените разходи на работната сила, т. е. всяко продължително понижаване на цените на жизнено необходимите за работника продукти, „въз основа“ на железните закони на учението за народното стопанство“ е равносилно на понижаване стойността на работната сила и затова в края на краищата довежда до съответно понижаване на работната заплата. По този начин работната заплата би се понижала средно със спестената средна сума на наема, т. е. работникът би плащал наем за собствената си къща, но не както по-рано в пари на домопритежателя, а в незаплатен труд на фабриканта, за когото работи. По този начин вложените в къщицката спестявания на работника биха станали наистина в известна степен капитал, но капитал не за него, а за капиталиста, който му дава работа.

И така, г. Закс дори на книга не успява да превърне своя работник в капиталист.

Ще отбележим между другото, че казаното по-горе се отнася до всички така наречени социални реформи, които се свеждат до спестяване или до поевтиняване на средствата на работника за съществуване. Или тия реформи стават всеобщи и тогава след тях наставка съответно понижение на работната заплата, или пък те си остават само единични експерименти и тогава самото им съществуване като единични изключения доказва, че осъществяването им в големи мащаби е несъвместимо със съществуващия капиталистически начин на производство. Да приемем, че в някоя област чрез всеобщо въвеждане на потребителни съюзи се постигне поевтиняване с 20% на средствата за съществуване на работниците; тогава работната заплата с течение на времето би трябвало да падне приблизително с 20%, т. е. в същата пропорция, в която съответните средства за съществуване влизат в бюджета на работниците. Ако например работникът харчи средно три четвърти от своята седмична работна заплата за тия средства за съществуване, работната заплата ще падне в края на краищата с $\frac{3}{4} \times 20 = 15\%$. Накратко, щом подобна реформа по линията на спестяването стане всеобща, работникът почва да получава работна заплата, намалена в същата пропорция, в която неговите спестявания му позволяват да поевтини живота си. Дайте на всеки работник чрез спестявания самостоятелен доход от 52 талера; и неговата седмична заплата в края на краищата ще трябва да се понижи с един талер. И така: колкото повече пести, толкова по-малка работна заплата получава той. Следователно той пести

не в свой собствен интерес, а в интерес на капиталиста. Какво повече е нужно, за да „бъде той подбуден най-решително... към спестовност, тази първа стопанска добродетел“? (стр. 64).

Впрочем, и г. Закс веднага след това ни казва, че работниците трябва да станат домопритежатели не толкова в свой собствен интерес, колкото в интерес на капиталистите:

„Но не само работническото съсловие, а и цялото общество е извънредно заинтересовано колкото може повече от неговите членове да бъдат привързани“ (!) „към земята“ (бих искал поне веднъж да видя г. Закс в това положение)...* „Всички тайни сили, които възпламеняват горящия под краката ни вулкан, който се нарича социален въпрос — ожесточението на пролетариата, омразата... опасните смещения на понятията... — всички те трябва да изчезнат като мъгла при изгрев слънце, ако... работниците сами преминават по този начин в класата на имотните“ (стр. 65).

С други думи, г. Закс се надява, че с промяната в своето пролетарско положение, до която би трябвало да доведе придобиването на къща, работниците ще изгубят и своя пролетарски характер и отново ще станат покорни слуги, подобно на своите прадеди, които също са имали собствени къщи. Прудонистите би трябвало да се позамислят над това.

Г-н Закс смята, че по такъв начин е разрешил социалния въпрос:

„По-справедливото разпределение на благата — загадката на сфинкса, която вече мнозина напразно са се опитвали да разрешат — не се ли явява то сега пред нас като осезателен факт, не излиза ли то с това от сферата на идеалите и не навлиза ли в областта на действителността? А ако това е реализирано, не е ли достигната една от най-висшите цели, в която дори социалистите от най-крайното течение виждат върха на своите теории?“ (стр. 66).

Истинско щастие е, че стигнахме до това място. Този ликуващ вик образува именно „върха“ на книгата на г. Закс и оттук почва отново бавно спущане надолу, от „сферата на идеалите“ към пошлата действителност, и когато пристигнем долу, ние ще открием, че в наше отсъствие не се е изменило нищо, буквално нищо.

Нашият водач ни заставя да направим първата крачка надолу, като ни поучава, че имало две системи работнически жилища: системата на котеджите, при която всяко работническо семейство има своя собствена къщичка, а по възможност и градинка, както в Англия, и казармената система на големите здания с много работнически жилища, както в Париж, Виена и т. н. Северногер-

* Във вестник „Volksstaat“ цитатът е приведен по-пълно, пред думите „Всички тайни сили“ е напечатано: „Поземлената собственост... намалява броя на ония, които се борят против господството на имотната класа.“ *Ред.*

манската система била между тия две системи. Наистина системата на котеджите била единствено правилната и *единствената*, при която работникът можел да придобие собствеността върху своята къща; казармената система имала при това твърде големи недостатъци по отношение на здравето, нравствеността и домашното спокойствие, но за съжаление тъкмо в центровете на жилищната криза, в големите градове, системата на котеджите била неосъществима поради поскъпването на земята и трябвало да сме доволни, ако вместо големи казарми там се построели къщи с 4 до 6 жилища, или пък чрез всевъзможни строителни хитрости се премахнали главните недостатъци на казармената система (стр. 71—92).

Слязохме вече доста надолу, нали? Превръщане на работниците в капиталисти, разрешение на социалния въпрос, собствена къща за всеки работник — всичко това остана горе, в „сферата на идеалите“; ние трябва още само да въведем системата на котеджите в селата, а в градовете по възможност сносно да устроим работнически казарми.

И така буржоазното разрешение на жилищния въпрос явно претърпя крах, след като се сблъска с *противоположността между града и селото*. И тук ние стигаме до централния пункт на въпроса. Жилищният въпрос може да бъде разрешен само тогава, когато обществото бъде достатъчно дълбоко преобразувано, за да може да се пристъпи към унищожаването на противоположността между града и селото — противоположност, доведена до крайност в съвременното капиталистическо общество. Капиталистическото общество, което далеч не е в състояние да унищожи тази противоположност, е принудено, напротив, всеки ден да я изостря все повече. Затова пък още първите утописти-социалисти на съвременността — Оуен и Фурие, правилно разбраха това. В техните образцови строения противоположността между града и селото не съществува повече. Следователно става тъкмо обратното на онова, което твърди г. Закс: не разрешаването на жилищния въпрос разрешава същевременно социалния въпрос, а едва чрез разрешаването на социалния въпрос, т. е. чрез унищожаването на капиталистическия начин на производство, става същевременно възможно разрешаването на жилищния въпрос. Да искаш да разрешиш жилищния въпрос, запазвайки съвременните големи градове, е безсмислица. Но съвременните големи градове ще бъдат премахнати едва чрез унищожаването на капиталистическия начин на производство, а щом се започне това унищожение, въпросът ще бъде вече не за осигуряване собствена къщичка на всеки работник, а за съвсем други неща.

Но отначало всяка социална революция ще трябва да взема нещата такива, каквито ги намери, и да отстрани най-крещящите злини с наличните средства. И ние вече видяхме по-горе, че жилищната криза може да бъде незабавно отстранена чрез експроприацията на част от разкошните жилища, които принадлежат на имотните класи, и чрез принудително заселване на останалата част.

Ако г. Закс по-нататък отново изхожда от наличността на големи градове и на дълго и на широко говори за работнически колонии, които трябва да бъдат изградени *близо* до градовете, ако той описва всички прелести на такива колонии с техния общ „водопровод, газово осветление, въздушно или водно отопление, перални, сушилни, бани и т. н.“, с „детски ясли, училище, молитвена зала (I), читалня, библиотека . . . изба за вино и бира, тацувалиа и музикална зала с всички удобства“, с парен двигател, чиято сила се предава във всички къщи и по този начин може „в известна степен отново да пренесе производството от фабриките в домашните работилници“ — всичко това ни най-малко не изменя работата. Колонията, която той описва, е направо заимствувана от г. Хубер от социалистите Оуен и Фурие, при което с просто зачеркване на всичко социалистическо ѝ е придаден напълно буржоазен характер. Но именно в резултат на това тя става съвсем утопична. Никой капиталист няма интерес да създава такива колонии, а и никъде в света не съществува такава колония освен в Гюиз във Франция; но и тя е основана от фуриерист не като доходна спекулация, а като социалистически експеримент*. Със същия успех г. Закс би могъл да посочи за пример в полза на своето буржоазно фантазърство основаната от Оуен в началото на 40-те години в Хемпшир и отдавна загинала комунистическа колония „Harmony Hall“²³⁶.

Но всички тия приказки за създаване на колонии са само жалък опит да се излети отново в „сферата на идеалите“, който веднага отново се изоставя. Ние пак смело вървим надолу. Най-простото разрешение е

„работодателите, фабрикантите, да помогнат на работниците да получат съответни жилища, било като ги строят за своя сметка, било като поощряват и подкрепят работниците в собствена строителна дейност, предоставяйки им на разположение земя, давайки им назаем необходимия за строежа капитал, ч т. н.“ (стр. 106).

С това ние отново сме във от големите градове, където не може и дума да става за нещо подобно, и отново се пренасяме в

* И тя в края на краищата стана просто място за експлоатиране на работници. Виж парижкия вестник „Socialiste“, 1886 г.²³⁷ (Бележка на Енгелс към изданието от 1887 г.).

селото. Сега г. Закс доказва, че самите фабриканти са заинтересовани да помогнат на своите работници да получат сносни жилища, от една страна, като изгодно влягане на капитала, а, от друга страна, защото неизбежно

„произтичащото от това издигане на работниците... трябва да повлече след себе си повишаване на тяхната физическа и умствена работна сила, което, естествено... е не по-малко... изгодно за работодателите. А с това е установено и правилното гледище относно участието на последните в разрешаването на жилищния въпрос: това участие се явява като резултат от *латентната асоциация*, от скритите най-вече под булото на хуманитарни стремежи грижи на работодателите за физическото, икономическото, духовното и нравственото благосъстояние на техните работници, грижи, които сами се възнаграждават парично от своите резултати, от привличането и осигуряването на способни, същни, усърдни, доволни и *предани работници*“ (стр. 108).

Фразата за „латентната асоциация“²³⁹, с която Хубер се опитваше да придаде на този буржоазно-филантропически брътвеж „възвишен смисъл“, ни най-малко не изменя работата. И без тази фраза големите фабриканти в селските области, особено в Англия, отдавна са разбрали, че построяването на работнически жилища е не само необходимост, част от самото фабрично строителство, но и се рентира много добре. В Англия по този начин възникнаха цели села, някои от които се развиха по-късно в градове. Работниците обаче, вместо да бъдат благодарни на човеклюбивите капиталисти, отдавна правят твърде сериозни възражения против тази „система на котеджите“. Те не само трябва да плащат за къщите монополни цени, защото фабрикантът няма конкуренти; при всяка стачка те веднага остават без покрив, тъй като фабрикантът направо ги изхвърля на улицата и с това крайно затруднява всяка съпротива. Подробностите могат да се прочетат в моето съчинение „Положението на работническата класа в Англия“, стр. 224 и 228²⁴⁰. Но г. Закс смята, че подобни аргументи „едва ли заслужават опровержение“ (стр. 111). Но не иска ли той да направи работника собственик на своя къщичка? Разбира се, но тъй като „работодателите би трябвало всякога да имат възможност да се разпореждат с жилището, за да имат, в случай че уволнят някой работник, помещение за неговия заместник“, то, разбира се, „за такива случаи би трябвало да се предвиди *отменяемост на собствеността чрез специално съглашение*“* (стр. 113).

* И в това отношение английските капиталисти отдавна вече не само са изпълнили, но и далеч са надминали всички съкровени желания на г. Закс. В понеделник, 14 октомври 1872 г., в гр. Морпет съдът по определяне на избирателните списъци за парламентарните избори трябваше да вземе решение

Този път слязохме неочаквано бързо. Отначало се казваше: право на собственост на работника върху своя къщичка; след това узнахме, че в градовете това е невъзможно, а може да бъде проведено само в селските райони; а сега ни се заявява, че и там това право на собственост трябва да бъде „отменяемо чрез специално съглашение“! С този новооткрит от г. Закс вид собственост за работниците, с това тяхно превръщане в „отменяеми чрез специално съглашение“ капиталисти ние отново се върнахме благополучно на грешната земя и трябва тук да изследваме какво *действително* са направили капиталистите и другите филантропи за разрешението на жилищния въпрос.

II

Ако можем да вярваме на нашия д-р Закс, господа капиталистите и сега вече са направили нещо съществено за облекчаване на жилищната криза и са дали доказателство, че жилищният въпрос може да бъде разрешен върху основата на капиталистическия начин на производство.

Преди всичко г. Закс ни води... в бонапартистка Франция! Както е известно, по време на парижкото световно изложение Луи Бонапарт назначи комисия привидно да докладва за положението на трудещите се класи във Франция, а в действителност да представи за най-голяма слава на империята това положение като наистина райско. И г. Закс се позовава върху отчета на тази комисия, съставена от най-продажните оръдия на бонапартизма, особено поради това, че резултатите от нейната работа „по собствените думи на натоварената с тази задача комисия са за Франция достатъчно пълни“! А какви са тези резултати? От 89 големи индустриални предприятия, респективно акционерни компании, които са дали сведения, 31 *изобщо не* са строили работнически жилища; в построените жилища според собствените пресмятания на г. Закс са настанени максимум 50—60 хиляди души, а жилищата се състоят почти изключително само от по две стаи на семейство!

по искането на 2 000 миньори да бъдат включени техните имена в избирателните списъци. Оказа се, че мнозинството от тези хора според устава на мината, където са работили, трябвало да се считат *не за наематели* на обитаваните от тях къщички, а само за живеещи в тях *по милост*; те можели да бъдат изхвърлени на улицата по всяко време без всякакво предупреждение (собственикът на мините и собственикът на къщите било, разбира се, едно и също лице). Съдията реши, че тези хора не са наематели, а *слуги* и като такива нямат право да бъдат включени в избирателните списъци („Daily News“, 15 октомври 1872 г.).

От само себе си се разбира, че всеки капиталист, когото условията на неговото производство — водна сила, местоположение на каменовъглените мини, на залежите на желязната руда и на други рудници и т. н. — приковават към определена селска местност, трябва да строи жилища за своите работници, ако няма такива жилища налице. Но да виждаме в това доказателство за съществуване на „латентна асоциация“, „убедително свидетелство за нарастване разбирането на въпроса и на неговото високо значение“, „многообещаващо начало“ (стр. 115) — за това е необходимо силно развит навик към самоизмамване. Впрочем и в това отношение индустриалците от разните страни се различават помежду си по съответния си национален характер. Например на стр. 117 г. Закс ни разказва:

„В Англия едва в най-последно време се забелязва усилена дейност на работодателите в тази насока. Особено в далечните селища в селските райони... Обстоятелството, че работниците често трябва да изминават дълъг път до фабриката дори от най-близкия населен пункт, да пристигат там вече уморени и да работят недостатъчно производтелно — главно това обстоятелство кара работодателите да строят жилища за своите работници. Увеличава се обаче и броят на ония, които, схващайки по-дълбоко отношенията, свързват с жилищната реформа в по-голяма или по-малка степен всички други елементи на латентната асоциация; именно на тях дължат своето възникване тези цветущи колонии... Поради това имената на Аштън в Хайд, Ашуърт в Ъртън. Грант в Бъри, Грег в Болингтън, Маршал в Лидс, Стърт в Белпер, Солт в Солтер, Акройд в Копли и т. н. са добре известни в Обединеното кралство.“

Свещена простота и още по-свещено невежество! Едва в „най-последно време“ английските фабриканти в селски райони построили работнически жилища! Не, драги г. Закс, английските капиталисти са действително едри индустриалци не само по кесията си, но и по ума си. Много преди в Германия да се появи действително едра индустрия, те разбраха, че при фабрично производство в селски район разходите за работнически жилища са необходима, пряко и косвено твърде рентабилна част от целия основен капитал. Много преди борбата между Бисмарк и германските буржоа да подари на германските работници свободата на сдружаване, английските фабриканти, собствениците на мини и металургически заводи се убедиха на практика какъв натиск могат да упражняват върху стачкуващите работници, ако са едновременно хазяи на тези работници. „Цветущите колонии“ на един Грег, на един Аштън, на един Ашуърт до такава степен принадлежат към „най-последно време“, че още преди 40 години те бяха разтръбени от буржоазията като образец, както аз го описах още преди 28 години (виж „Положението на работническата класа в Англия“, стр. 228—230, бележката²⁴¹). Почти толкова стари

са и колониите, основани от Маршал и Акройд (Akroyd — така се пише името му*), а още по-стара е колонията на Стрът, която води началото си от миналия век. А тъй като в Англия средната продължителност на съществуването на едно работническо жилище се определя на 40 години, г. Закс може сам да сметне на пръсти в какво жалко състояние се намират сега тези „цветущи колонии“. При това по-голямата част от тези колонии се намира сега не в селски райони; вследствие грамадното разрастване на индустрията повечето от тия колонии са така обкръжени от фабрики и къщи, че се намират сега сред мръсни и опушени градове, които имат по 20—30 и повече хиляди жители — което не пречи на представяваната от г. Закс германска буржоазна наука и досега да повтаря с благоговение старите английски хвалебни песни от 1840 г., които сега вече съвсем не отговарят на действителността.

А особено старият Акройд**. Този добър човек е бил несъмнено филантроп от най-чиста проба. Той толкова много е обичал своите работници и особено своите работнички, че неговите по-малко човеколюбиви конкуренти в Йоркшир обичаха да казват за него: в неговата фабрика работят изключително негови собствени деца! Г-н Закс впрочем твърди, че в тези цветущи колонии „извънбрачни раждания стават все по-рядко“ (стр. 118). Съвсем вярно, извънбрачни раждания *извън съществуващия брак*; хубавите девойки в английските фабрични окръзи се омъжват много млади.

В Англия построяването на работнически жилища непосредствено до всяка голяма извънградска фабрика и едновременно с фабриката е правило от 60 и повече години. Както вече споменахме, много от тези фабрични села станаха ядро, около което по-късно се образува цял фабричен град с всичките недъзи, които носи със себе си фабричният град. Тия колонии следователно не разрешиха жилищния въпрос, а *тепърва го създадоха* в своя район.

Обратно, в страните, които в областта на едрата индустрия само се влачеха след Англия и които всъщност едва от 1848 г. разбраха какво е едра индустрия, във Франция и особено в Германия, работата стои съвсем другояче. Тук само гигантските металургически заводи и фабрики като например заводите на

* Тук Енгелс напомня на Закс правилното изписване на името на Акройд на английски. *Ред.*

** Във вестник „Volksstaat“ вместо думите „старият Акройд“ е напечатано: „старият А. — Не искам да спомена името, той отдавна е умрял и погребан.“ *Ред.*

Шнайдер в Крьозо и на Круп в Есен след дълги колебания се решиха да построят няколко работнически жилища. Голямото мнозинство от индустриалците в селски райони оставят своите работници да изминават в жега, сняг и дъжд дълги мили сутрин за фабриката, а вечер — обратно за в къщи. Така е особено в планинските области — френските и елзаските Вогези, на Вупер, Зиг, Агер, Лене и други рейнско-вестфалски реки. В Ерцгебирге не е по-добре. Както при германците, така и при французите съществува същото дребно скъперничество.

Г-н Закс знае много добре, че както многообещаващото начало, тъй и цветущите колонии не означават абсолютно нищо. Затова той се опитва да докаже на капиталистите какви великолепни доходи могат да извлекат от построяването на работнически жилища. С други думи, той се опитва да им покаже нов начин за измамване на работниците.

Най-напред той им дава за пример редица лондонски строителни дружества, отчасти с филантропичен, отчасти със спекулативен характер, които са получили чист доход от 4 до 6% и повече. Че капиталът, вложен в работнически жилища, се рентира добре — това г. Закс няма защо тепърва да ни доказва. Причината, поради която в тях не се влагат повече капитали, отколкото сега, е, че скъпите жилища дават на собствениците още по-висок доход. Увещанията, с които г. Закс се обръща към капиталистите, се свеждат следователно пак до гола морална проповед.

Що се отнася до тези лондонски строителни дружества, за които блестящи успехи г. Закс така гръмка тръби, по собственото му изчисление — а той включва тук всяка строителна спекулация — те са дали подслон общо на 2 132 семейства и на 706 неженени мъже, т. е. на по-малко от 15 000 души! И в Германия се осмеляват да представят сериозно подобни детински игри като големи успехи, докато само в източната част на Лондон един милион работници живеят при най-мизерни жилищни условия! Всички тия филантропически стремежи всъщност са тъй жалко вищожни, че в английските парламентарни отчети, посветени на положението на работниците, никога не се и споменава за тях.

Тук няма да говорим абсолютно нищо за смешното непознаване на Лондон, което проличава в целия този раздел. Ще отбележим само едно. Г-н Закс смята, че нощният приют за неженени мъже в Сохо бил закрит, защото в този квартал „не може да се разчита на многобройна клиентела“. Г-н Закс си представлява навярно цялата западна част на Лондон като от край до край луксозен град и не знае, че непосредствено зад най-

елегантните улици се намират най-мръсни работнически квартали, един от които е например Сохо. Образцовият нощен приют в Сохо, за който той говори и който аз знам от 23 години, първоначално имаше маса клиенти, но бе закрит, защото никой не можеше да издържи в него. А при това той беше един рт най-добрите.

Ами работническото градче в Мюлхаузен в Елзас — това не е ли успех?

Работническото градче в Мюлхаузен е за континенталните буржоа също такъв обект на гордост и самохвалство, както за английските буржоа бяха някога цветущите колонии на Аштън, Ашуърт, Грег и компания. За съжаление това градче е продукт не на „латентаната“ асоциация, а на явната асоциация между Втората френска империя и елзаските капиталисти. То беше един от социалистическите експерименти на Луи Бонапарт — експеримент, за който държавата отпусна заем в размер на $\frac{1}{3}$ от капитала. За 14 години (до 1867 г.) бяха построени 800 малки къщички по една негодна система, която би била невъзможна в Англия, гдето по-добре разбират тези работи; тези къщички се дават в собственост на работниците срещу месечно плащане на повишен наем след 13—15 години. Не беше нужно елзаските бонапартисти първи да изобретяват този начин на придобиване на собственост, който, както ще видим, отдавна вече е въведен в английските кооперативни строителни дружества. Надбавките към наема за изкупуване на къщата в сравнение с английските са доста високи; след като е изплатил например на части в продължение на петнадесет години 4 500 франка, работникът получава къща, която преди 15 години е струвала 3 300 франка. Ако работникът иска да напусне или ако закъсне макар и само с една единствена месечна вноска (в който случай той може да бъде изваден), пресмята му се като годишен наем $6\frac{2}{3}\%$ от първоначалната стойност на къщата (например 17 франка месечно при 3 000 франка стойност на къщата) и му се изплаща остатъкът, но *без грош лихва*. Че при това дружеството, да не говорим за „държавната помощ“, пълни джоба си, е ясно от само себе си; ясно е също, че предоставяните при тия условия жилища — вече поради това, че са разположени извън града, наполовина в селски район — са по-добри от старите казармени жилища в самия град.

За няколко жалки експерименти в Германия, чиято нищожност сам г. Закс признава на стр. 157, няма и да говорим

Какво доказват всички тези примери? Просто, че строежът на работнически жилища, дори да не са потъпкани всички закони

на санитарното дело, се рентираще капиталистически. Но това никога не е било оспорвано, то отдавна е известно на всички ни. Всяко капиталовложение, което задоволява някаква потребност, се рентираще при рационална организация на работата. Въпросът е само, защо *въпреки това* жилищната криза продължава да съществува; защо *въпреки това* капиталистите не се грижат за достатъчни здравословни жилища за работниците? И тук г. Закс трябва отново да отправя само увещания към капитала, а отговор изобщо не ни дава. Действителния отговор на този въпрос ние дадохме вече по-горе.

Капиталът — това сега окончателно е установено — не *иска* да премахне жилищната криза дори да би могъл. Остават само два други изхода: самопомощта на работниците и държавната помощ.

Г-н Закс, горещ поклонник на самопомощта, умее и в областта на жилищния въпрос да разказва чудеса за нея. За съжаление, още в началото той е принуден да признае, че самопомощта може да свърши някаква работа само там, където или съществува, или пък може да бъде въведена системата на коледжите, т. е. пак само в селските райони; в големите градове, дори и в Англия — само в много ограничен мащаб. Тогава, въздиша г. Закс,

„реформата може да бъде осъществена чрез нея (чрез самопомощта) само по *околен път* и затова *винаги* само в несвършен вид, а именно само дотолкова, доколкото на принципа на частната собственост е свойствена сила, която оказва въздействие върху качеството на жилището“.

Но и това е съмнително; във всеки случай „принципът на частната собственост“ съвсем не е въздействувал реформиращо върху „качеството“ на стила на нашия автор. Въпреки всичко това самопомощта извърши в Англия такива чудеса, „че в резултат беше *далеч надминато* всичко, което е направено там в други насоки за разрешаване на жилищния въпрос“. Става дума за английските „building societies“, с които г. Закс се занимава подробно, особено поради това, че

„за тяхната същност и дейност изобщо са разпространени твърде недостатъчни или погрешни представи. Английските building societies съвсем не са... строителни дружества или строителни кооперации; те би трябвало по-скоро... да бъдат наречени „съюзи за придобиване на къщи“; това са съюзи, които имат за цел чрез периодически вноски на своите членове да съберат фонд, от който според средствата да дават на членовете си заеми за купуване на къщи... По този начин building society е за една част от своите членове спестовно дружество, а за друга — каса за заеми. Следователно building societies са учреждения за ипотечен кредит, предназначени за потребностите на работника, които предоставят главно... спестяванията на

работниците... на техните другари-вложители за купуване или строеж на къща. Както и трябва да се предполага, тези заеми се дават срещу залог на съответната недвижимост и се установяват по такъв начин, че погасяването им се извършва с краткосрочни частични плащания, които включват лихвата и амортизацията... Лихвата не се плаща на вложителите, а винаги им *се минава по сметка по правилата на сложната лихва*... Изтеглянето на влоговете заедно с нарасналата лихва... се допуска всеки момент при едномесечно предизвестие“ (стр. 170—172). „В Англия има над 2 000 такива съюзи... събралият в тях капитал възлиза на близо 15 000 000 фунта стерлинги и около 100 000 *работнически* семейства са придобили вече по този начин собствено домашно огнище; това е социална придобивка, равна на която сигурно няма да се намери скоро“ (стр. 174).

За съжаление и тук веднага следва неизбежното „но“.

„Но с това *още* *съвсем* не е постигнато пълно решение на въпроса; поне поради това, че придобиването на къща... е достъпно само за *по-добре платените* работници... По-специално често пъти не се обръща достатъчно внимание на санитарните условия“ (стр. 176).

На континента „подобни съюзи... намират само ограничен почва за развитие“. Те предпоставят системата на котеджи, която съществува тук само в селските райони; а тук работниците не са още достатъчно развити за самопомощ. От друга страна, в градовете, гдето биха могли да възникнат истински строителни кооперации, на тях противостоят „твърде значителни и сериозни затруднения от различно естество“ (стр. 179). Те биха могли да строят само котеджи, а в големите градове това не върви. С една дума, „при съвременните условия тази форма на кооперативна самопомощ не може — а едва ли и в близко бъдеще ще може — да играе главна роля в решаването на този въпрос“. Тези строителни кооперации се намират още едва „в стадия на първите неразвити начинки“. „Това важи дори за Англия“ (стр. 181).

И така капиталистите не *искат*, а работниците не *могат*. Ние бихме могли с това да завършим този раздел, ако не беше безусловно необходимо да дадем някои разяснения относно английските *building societies*, които буржоата от сорта на Шулце-Делич винаги сочат като образец за нашите работници.

Тези *building societies* нито са работнически дружества, нито тяхната главна цел е да снабдяват работниците със собствени къщи. Напротив, ние ще видим, че това става само в твърде изключителни случаи. По същество *building societies* имат спекулативен характер и това важи за малките — каквито са те първоначално, — но не по-малко и за големите подражатели. В някоя кръчма — обикновено по почин на кръчмаря, при когото след това стават ежеседмични събрания — известен брой редовни клиенти и техни приятели, бакали, търговски служещи, търговски

пътници, дребни занаятчии и други дребни буржоа, а тук-там и някой машиностроителен или друг, принадлежащ към аристокрацията на своята класа работник, образуват строително дружество. Обикновено непосредственият повод за това е, че кръчмарят е надушил в околностите или някъде другаде парцел земя, който може да се купи сравнително евтино. Повечето от участниците не са свързани чрез своето занятие с определен квартал; дори мнозина от бакалите и занаятчиите имат в града само предприятие, но не и жилище; всеки, стига да може, предпочита да живее извън опушения град. Мястото за строеж се купува и на него се построява възможният брой котеджи. Кредитът на по-заможните членове улеснява покупката; седмичните вноски и някои дребни заеми покриват седмичните разходи по строежа. Ония членове, които възнамеряват да се снабдят със собствена къща, получават по жребие готовите котеджи и съответната надбавка към наема погасява покупната цена. Котеджите, които остават, се дават под наем или се продават. Но строителното дружество, ако работите му вървят добре, натрупва по-голямо или по-малко състояние, което принадлежи на участниците, докато плащат своите вноски, и от време на време или при ликвидиране на дружеството се разпределя между тях. Такава е историята на девет десети от английските строителни дружества. Останалите са по-големи, образувани понякога под политически или филантропически предлог дружества, чиято главна задача обаче в края на краищата винаги е чрез спекулиране с поземлена собственост да осигурят на спестяванията на *дребната буржоазия* по-добро, гарантирано с ипотекни вложение с добра лихва и изглед за дивиденди.

На какъв сорт клиенти разчитат тези дружества, може да се види от проспекта на едно от най-големите, ако не най-голямото от тях. „Birkbeck Building Society, 29 and 30, Southampton Buildings, Chancery Lane“* в Лондон, чиито доходи, откак съществува, възлизат на повече от 10 1/2 милиона фунта стерлинги (70 милиона талера), чиито влогове в банката и в държавни ценни книжа надвишават 416 000 ф. ст. и което наброява сега 21 441 членове и вложители, се рекламира пред обществеността по следния начин:

„На повечето хора е известна така наречената тригодишна система на фабрикантите на пиана, според която всеки, който взема пиано под наем за три години, става собственик на пианото след изтичането на това време. Преди

* — Бъркбекско строително дружество, 29 и 30. Саутхемптон Билдингс, Ченсери Лейн“. Ред.

въвеждането на тази система за хората с ограничен доход беше толкова трудно да си набавят добро пиано, както и да се снабдят със собствена къща; години наред хората плащаха наем за пианото и изразходваха двойно или тройно повече пари, отколкото струваше пианото. Но това, което е възможно по отношение на пиано, е възможно и по отношение на къща... Но тъй като една къща струва повече от едно пиано... за погасяване на закупната цена с наем е необходим по-голям срок. Вследствие на това директорите сключиха договори с домопритежатели в различните части на Лондон и неговите предградия, по силата на които те могат да предложат на членовете на Birkbeck Building Society и на други голям избор на къщи в най-различни части на града. Системата, по която директорите възнамеряват да действуват, е следната: къщите се дават под наем за 12¹/₂ години, след изтичането на което време, ако наемът е плащан редовно, къщата става абсолютна собственост на наемателя без каквито и да било по-нататъшни плащания... Наемателят може също да се договори да се намали срокът при повишен наем или да се удължи срокът при понижен наем... *Хора с ограничени доходи, служещи в търговски кантори и магазини* и други, могат веднага да станат независими от всякакъв наемодател, като станат членове на Birkbeck Building Society*.

Всичко това е достатъчно ясно. За работници не става и дума, затова пък се говори за хора с ограничени доходи, служещи в търговски кантори и магазини и пр.; при това се предполага, че клиентите по правило *вече притежават пиано*. Всъщност тук съвсем не се касае за работници, а за дребни буржоа и за хора, които искат и *могат* да станат такива, за хора, чийто доход, макар и в известни граници, общо взето, постепенно нараства, както доходът на търговските служещи и лицата с подобни професии, докато доходът на работника, дори в най-добрия случай да си остава номинално същият, в действителност пада пропорционално на увеличението на неговото семейство и на растящите му потребности. В действителност само малко работници могат по изключение да участвуват в такива дружества. Техният доход е, от една страна, твърде незначителен, а от друга — от твърде несигурно естество, за да могат да поемат задължения за 12¹/₂ години. Малкото изключения, за които това не важи, са или най-добре платените работници, или фабричните надзиратели.*

* Още едно малко допълнение относно дейността специално на лондонските строителни дружества. Както е известно, поземлената площ на почти целия Лондон принадлежи приблизително на една дузина аристократи, най-известни от които са херцозите Уестминстър, Бедфорд, Портланд и т. н. Отначало те дават под наем отделните строителни участъци за 99 години и след изтичането на този срок влизат във владение на земята и на всичко, което се намира върху нея. След това те дават тези къщи под наем за по-къси срокове, например за 39 години, по така наречената система repairing lease [наем с ремонт], по силата на която наемателят е длъжен да приведе къщата в годно за живеене състояние и да я поддържа в такъв вид. След сключването на такъв договор собственикът на земята праща своя архитект и инспектора

Впрочем на всекиго е ясно, че бонапартистите от мюлхаузенското работническо градче са само жалки подражатели на тези дребнобуржоазни английски строителни дружества. Само че бонапартистите, въпреки оказаната им държавна помощ, мамят своите клиенти много повече, отколкото строителните дружества. Техните условия, общо взето, са по-малко либерални от средните английски и докато в Англия за всяка вноска винаги се смята лихва и сложна лихва и влоговете се връщат след едномесечно предизвестие, мюлхаузенските фабриканти слагат в джоба си простата и сложната лихва и връщат само действителната вноска, направена в металически петфранкови монети. И никой няма да се учуди на тази разлика повече от г. Закс, който е включил всичко това в своята книга, без сам да знае.

По такъв начин и от самопомощта на работниците не излиза нищо. Остава държавната помощ. Какво може да ни предложи г. Закс в това отношение? Три неща:

„Първо, държавата трябва да се погрижи в нейното законодателство и администрация да бъде отстранено или съответно подоброено всичко, което по някакъв начин води към засилване жилищната криза на трудещите се класи“ (стр. 187).

Следователно: ревизия на строителното законодателство и свобода на строителния отрасъл, за да се строи по-евтино. Но в Англия строителното законодателство е сведено до минимум, строителните отрасли са свободни като птица в небето и все пак съществува жилищна криза. При това сега в Англия се строи толкова евтино, че къщите се клатят, когато минава каруца, и всеки ден известен брой къщи се срутват. Например вчера, 25 октомври 1872 г., в Манчестер се срутиха изведнъж шест къщи, при което шестима работника бяха тежко ранени. Следователно и това не помага.

„Второ, държавната власт трябва да не допуска отделни лица в своя ограничен индивидуализъм да разпространяват или отново да предизвикват това бедствие.“

от строителната полиция (surveyor) на окръга да огледат къщата и да установят нужния ремонт. Ремонтът бива често твърде голям, до обновяване на цялата фасадна стена, покрива и т. н. Тогава наемателят депозира наемния договор като гаранция в някое строително дружество и получава от последното в заем необходимата сума — до 1 000 ф. ст. и повече при годишна вноска 130—150 ф. ст. — за подлежащите на извършване за негова сметка строителни работи. Тези строителни дружества станаха по такъв начин важно звено в една система, която има за цел да даде възможност на едрите поземлени аристократи без всякакъв труд и за сметка на публиката да обновяват и поддържат в годен за живееие вид своите лондонски къщи.

И това било решение на жилищния въпрос за работниците! (Бележка на Енгелс към изданието от 1887 г.)

Следователно: санитарен и строително-полицейски надзор върху работническите жилища, предоставяне на властите правото да запечатват опасните за здравето и застрашените от разрушение жилища, както е в Англия от 1857 г. Но как стана това там? Първият закон от 1855 г. (Nuisances Removal Act*) си остана, както сам г. Закс признава, „мъртва буква“, както и вторият закон от 1858 г. (Local Government Act**) (стр. 197). Затова пък г. Закс счита, че третият закон (Artisans' Dwellings Act***), който важи само за градовете с население над 10 000 жители, „несъмнено е благоприятен показател за дълбокото разбиране на социалните работи, проявено от британския парламент“ (стр. 199); всъщност това твърдение е пак само „благоприятен показател“ за пълното непознаване на английските „работи“ от г. Закс. Че Англия изобщо в „социалните работи“ далеч е изпресварила континента, се разбира от само себе си; тя е родината на съвременната едра индустрия, капиталистическият начин на производство се разви в нея най-свободно и най-широко, неговите последици изпъкват тук най-ярко и затова по-рано намират отклик в законодателството. Най-доброто доказателство за това е фабричното законодателство. Но ако г. Закс счита, че е достатъчно един акт на парламента да получи законна сила, за да бъде веднага практически осъществен, той жестоко се лъже. И за нито един парламентарен акт (с изключение може би на Workshops' Act****) това не важи в такава степен, както за Local Government Act. Изпълнението на този закон беше възложено на градските власти, които почти навсякъде в Англия са признати средища на всякаква корупция, нареждане чрез семейни връзки и jobbery*****. Агентите на тия градски власти, които дължат своите служби на всевъзможни семейни връзки, са или неспособни, или нямат намерение да изпълняват подобни социални закони, докато именно в Англия повечето от натоварените с подготвянето и изпълнението на социалното законодателство държавни служители се отличават със строго

* — законът за премахване на заразата. *Ред.*

** — законът за местното самоуправление. *Ред.*

*** — законът за жилищата на занаятчиите. *Ред.*

**** — законът на работилниците. *Ред.*

***** *Jobbery* означава използването на обществена длъжност за лични изгоди на чиновника или на семейството му. Ако например началникът на държавния телеграф на една страна стане таен съдружник в някоя книжна фабрика, доставя на тази фабрика дървен материал от своите горни, а след това и прехвърли доставката на хартия за телеграфните бюра, това ще бъде нанстина доста дребен, но все пак толкова приличен job, че той дава пълна представа за принципите на jobbery; впрочем при Бисмарк това беше съвсем нормално и напълно естествено [Във вестник „Volksstaat“ думите „впрочем при Бисмарк“ и по-нататък липсват. *Ред.*]

изпълнение на своите задължения... макар и сега в по-малка степен, отколкото преди двадесет-тридесет години. Почти навсякъде собствениците на неблагоустроени или на застрашени от разрушение къщи пряко или косвено са добре представени в градските съвети. Изборите на градските съветници по малки окръзи поставят избраните в зависимост от най-дребните местни интереси и влияния; нито един градски съветник, който желае да бъде преизбран, не смее да рискува да гласува за прилагането на този закон в своя избирателен окръг. Затова понякога е каква съпротива среща този закон почти навсякъде от страна на местните власти; досега той е прилаган само в най-скандалните случаи, и то най-вече само в резултат на вече избухнала епидемия, както миналата година в Манчестер и Солфорд при епидемията на едра шарка. Апелирането към министъра на вътрешните работи е оказвало досега своето въздействие само в такива случаи, защото принцип на всяко *либерално* правителство в Англия е да предлага социални закони за реформа само под натиска на крайна необходимост и по възможност съвсем да не изпълнява вече съществуващите. Въпросният закон, както и много други закони в Англия, има само това значение, че в ръцете на правителство, в което господствуват работници или което се намира под техния натиск, готово най-сетне действително да го приложи, той ще стане мощно оръжие, за да се направи пробив в съвременния социален строй.

„Трето“, държавната власт трябва според г. Закс „да приложи в най-широки размери всички положителни мероприятия, с които разполага, за да облекчи съществуващата жилищна криза“.

Това значи, че тя трябва да построи казарми, „истински образцови здания“, за своите „низши чиновници и служещи“ (но това съвсем не са работници!) и „да дава заеми... на общински учреждения, на дружества, а също и на частни лица с цел да се подобрят жилищата на трудещите се класи“ (стр. 203), както се прави в Англия съгласно Public Works Loan Act* и както е правил Луи Бонапарт в Париж и Мюлхаузен. Но Public Works Loan Act съществува също само на книга; правителството поставя на разположение на комисарите максимум 50 000 ф. ст., т. е. средства за построяване на максимум 400 котеджи, следователно за 40 години 16 000 котеджи или жилища за максимум 80 000 души, което е капка в морето! Дори да приемем, че след 20 години в резултат на връщането на заемите средствата на комисията се удвоят, така че през останалите 20 години бъдат построени жилища за още

* — закона за заемите за обществени работи. *Ред.*

40 000 души, все пак това ще си остане само капка в морето. А тъй като котеджите издържат средно само 40 години, след 40 години ще трябва всяка година да се изразходват 50 или 100 хиляди фунта стерлинги в брой за възстановяване на най-старите полусрутени котеджи. Това г. Закс нарича на стр. 203: да се провежда принципът практически правилно и „в неограничен мащаб“! С това признание, че дори в Англия държавата не е направила почти нищо „в неограничен мащаб“, г. Закс завършва своята книга, отпращайки само още една морална проповед до всички заинтересовани лица*.

Ясно е като бял ден, че съвременната държава нито може, нито иска да премахне жилищното бедствие. Държавата не е нищо друго освен организираната съвкупна власт на имотните класи, земевладелците и капиталистите, насочена против експлоатираните класи, селяните и работниците. Каквото не желаят отделните капиталисти (а тук става дума само за тях, тъй като заинтересованият в това отношение земевладелец също се явява преди всичко в качеството си на капиталист), не желае и тяхната държава. Следователно, ако *отделните* капиталисти, макар и да се оплакват от жилищната криза, все пак едва се помръдват, за да замажат поне повърхностно най-ужасните ѝ последици, то *съвкупният* капиталист, държавата, също няма да направи много повече. Тя най-много ще се погрижи обичайната степен на повърхностно замазване да се провежда навсякъде равномерно. И ние видяхме, че това е действително така.

Но, могат да възразят някои, в Германия буржоата още не господствуват, в Германия държавата е още в известна степен независима, витаеща над обществото сила, която именно поради това представлява съвкупните интереси на обществото, а не интересите на една отделна класа. Наистина *подобна* държава може да направи нещо, което една буржоазна държава не може да направи; от нея и в социалната област трябва да се очакват съвсем други неща.

* Напоследък в английските парламентарни актове, които дават на лондонските строителни власти правото на експроприация с цел за прокарване на нови улици, се държи отчасти сметка за оставащите по този начин без покрив работници. Разпорежда се сградите, които ще се строят, да бъдат приспособени за настаняване на ония класи от населението, които са живели досега на това място. Затова върху най-евтините строителни участъци се строят пет-шест-етажни казарми за даване под наем на работниците и така се изпълнява буквата на закона. Какво ще излезе от това непривично за работниците и съвсем чуждо за условията на стария Лондон нововъведение, ще покаже бъдещето. Но в най-добрия случай в тях едва ли ще се поберат и една четвърт от работниците, които са действително лишени от покрив вследствие прокарването на нови улици. (*Бележка на Енгелс към изданието от 1887 г.*)

Това е езикът на реакционерите. В действителност обаче и в Германия държавата в този вид, в който съществува, е необходим продукт на обществената основа, от която е израснала. В Прусия — а Прусия е сега меродавна — наред с все още силното едро земевладелско дворянство съществува сравнително млада и крайно страхлива буржоазия, която досега не е извоювала нито пряката политическа власт, както във Франция, нито повече или по-малко косвената, както в Англия. Но наред с тези две класи съществува бързо увеличаващ се, интелектуално много развит и всеки ден все повече и повече организиращ се пролетариат. Следователно наред с основното условие на старата абсолютна монархия — равновесието между поземлената аристокрация и буржоазията — ние намираме тук основното условие на съвременния бонапартизъм: равновесието между буржоазията и пролетариата. Но както в старата абсолютна монархия, така и в съвременната бонапартистка монархия действителната правителствена власт се намира в ръцете на особена офицерска и чиновническа каста, която в Прусия се попълва отчасти от собствената си среда, отчасти от дребното майоратно дворянство, по-рядко — от висшето дворянство и в най-незначителна част — от буржоазията. Самостоятелността на тая каста, която, изглежда, стои извън и — така да се каже — над обществото, придава на държавата привидност на самостоятелност по отношение на обществото.

Държавната форма, която с необходимата последователност се е развила в Прусия (а по неин пример и в новата имперска конституция на Германия) от тези противоречиви обществени отношения, е мнимият конституционализъм; тази държавна форма представлява както съвременната форма на разлагане на старата абсолютна монархия, така и формата на съществуване на бонапартистката монархия. В Прусия мнимият конституционализъм от 1848 до 1866 г. само прикриваше и подпомагаше бавното гниене на абсолютната монархия. Но от 1866 г. и особено от 1870 г. превратът в обществените отношения, а с това и разложението на старата държава, се извършва пред очите на всички и в колосално нарастващи размери. Бързото развитие на индустрията и особено на играта на борсата въвлича всички господстващи класи във зодовъртежа на спекулацията. Внесената в 1870 г. от Франция масова корупция се развива с нечувана бързина. Щрусберг и Перейра си свалят взаимно шапка. Министри, генерали, князе и графове спекулират с акции срещу най-хитрите борсаджий евреи, а държавата признава тяхното равенство, като масово дава баронски титли на евреите борсаджий. Земевладелците дворяни, които отдавна се занимават с индустрията като фабриканти на захар и

спирт, отдавна са забравили добрите стари времена и раздуват със своите имена списъците на директорите на всякакви солидни и несолидни акционерни дружества. Бюрокрацията се отнася все по-пренебрежително към злоупотребите като към единствено средство за увеличаване на заплатата; тя изоставя държавните постове и тича подир много по-доходните постове в управлението на индустриалните предприятия; ония, които остават още на служба, следват примера на своите началници, спекулират с акции или вземат „участие“ в железопътни и други подобни предприятия. Има основания дори да се предполага, че и лейтенантите имат пръст в някои спекулации. С една дума, разлагането на всички елементи на старата държава и превръщането на абсолютната монархия в бонапартистка са в пълен ход и при следващата голяма търговско-индустриална криза ще рухне не само съвременното мошеничество, но и старата пруска държава*.

И тази държава, чиито небуржоазни елементи всеки ден все повече се обуржоазяват, щяла да разреши „социалния въпрос“ или дори само жилищния въпрос? — Напротив. По всички икономически въпроси пруската държава все повече и повече изпада под влиянието на буржоазията. И ако от 1866 г. законодателството в икономическата област не беше още повече приспособено към интересите на буржоазията, отколкото стана в действителност, кой е виновен за това? Главно самата буржоазия, която, първо, е прекалено страхлива, за да застъпва енергично своите искания, и която, второ, се съпротивява срещу всяка отстъпка, щом тази отстъпка дава същевременно ново оръжие в ръцете на застрашителния пролетариат. И ако държавната власт, т. е. Бисмарк, се опитва да си организира собствен лейб-пролетариат, за да държи с негова помощ в юзда политическата дейност на буржоазията, какво е това, ако не едно необходимо и добре известно бонапартистко средство, което не създава каквито и да било задължения спрямо работниците освен задължението за няколко доброжелателни фрази и най-много за минимална държавна помощ от строителните дружества à la** Луи Бонапарт?

Най-добър показател за това, какво могат да очакват работниците от пруската държава, е използването на френските милиарди²⁴², които дадоха нова кратковременна отсрочка на самостоя-

* Това, което и сега, в 1886 г., още крепи пруската държава и нейната основа — съюза на едрото земевладение с индустриалния капитал, съюз, скрепен с покровителствените мита, е само страхът от пролетариата, който след 1872 г. гигантски порасна по численост и класово съзнание. (Бележка на Енгелс към изданието от 1887 г.)

** — по типа на. Ред.

телността на пруската държавна машина по отношение на обществото. Беше ли употребен поне един талер от тези милиарди, за да се осигури покрив за изхвърлените на улицата семейства на берлинските работници? Съвсем не. С настъпването на есента държавата се разпореда да бъдат съборени дори няколкото мизерни бараки, които през лятото им служеха като единствено убежище. Петте милиарда франка доста бързо изчезват по утъпяния път за крепости, топове и войници; и въпреки глупостите на Вагнер²⁴³, въпреки щиберовските конференции с Австрия²⁴⁴, германските работници няма да получат от тези милиарди дори онава, което Луи Бонапарт даде на френските работници от милионите, които беше откраднал от Франция.

III

В действителност буржоазията има само един метод да разрешава жилищния въпрос по *свой* начин, а именно — да го решава така, че решението всеки път отново да поражда въпроса. Този метод се нарича „Осман“.

Под „Осман“ аз разбирам тук не само специфично бонапартисткия маниер на парижкия Осман да прокарва дълги, прави и широки улици сред гъсто застроените работнически квартали и да ги огражда от двете страни с големи разкошни здания, при което наред със стратегическата цел да се затрудни барикадната борба се целеше образуването на зависим от правителството, специфично бонапартистки строителен пролетариат, както и превръщането на града в истински град на разкоша. Под „Осман“ разбирам станалата всеобща практика на прорязване на работническите квартали, особено на ония, които са разположени в центъра на нашите големи градове, какъвто и да е поводът за това: било съображения за обществена хигиена или за разхубавяване на града; било търсене на големи търговски помещения в центъра на града, било потребностите на съобщенията като строеж на железопътни линии, пътища и т. н. Резултатът навсякъде е един и същ, колкото и различни да са поводите: най-безобразните улици и задънени улички изчезват при голямото самовъзвеличаване на буржоазията поради този грамаден успех, но... те веднага възникват някъде другаде, често дори в непосредствено съседство.

В „Положението на работническата класа в Англия“ аз описах Манчестер, както изглеждаше през 1843—1844 г. Оттогава благодарение на железниците, които минават сред града, благо-

дарение на прокарването на нови улици, на построяването на големи обществени и частни здания някои от най-лошите описани там квартали са прорязани, разчистени и подобрили, а други съвсем изчезнаха, макар че още много от тях. — въпреки засиления оттогава санитарно полицейски надзор — се намират в същото или дори в по-лошо състояние. Но затова пък в резултат на огромното разрастване на града, чието население оттогава се е увеличило с повече от половината, квартали, които тогава бяха просторни и чисти, сега са също така застроени, така мръсни и препълнени с хора, както ползващите се тогава с най-лоша слава части на града. Ще приведа тук само един пример. В моята книга, на стр. 80 и следващите, аз описвах една разположена в долината на река Медлок група от къщи, която под името Малка Ирландия (Little Ireland) отдавна вече представляваше позорното петно на Манчестер²⁴⁵. Малка Ирландия е отдавна изчезнала; на нейно място върху висока основа сега се издига гара; буржоазията горделиво сочеше благополучното окончателно унищожение на Малка Ирландия като голям триумф. Но ето че миналото лято стана ужасно наводнение, както изобщо по лесно обясними причини заприщениите реки в нашите големи градове от година на година предизвикват все по-големи наводнения. И изведнъж се оказва, че Малка Ирландия съвсем не е унищожена, а само пренесена от южната на северната страна на Оксфорд-роуд и все още процъфтява. Ето какво пише за това органът на радикалните манчестерски буржоа „Manchester Weekly Times“ от 20 юли 1872 г.:

„Нещастното, което постигна миналата събота жителите на долината на Медлок, навярно ще има една добра последица: общественото внимание ще бъде насочено върху явната гавра над всички санитарни законни, която вече тъй дълго се търпи там под носа на градските чиновници и на градския санитарен комитет. Рязката статия във вчерашното дневно издание на нашия вестник все още недостатъчно разкрива позорното състояние на някои сутеренни жилища по Чарлз-стрит и Брук-стрит, които пострадаха от наводнението. Внимателният оглед на един от посочените в тази статия дворове ни дава правото да потвърдим всички приведени в нея данни и да заявим, че сутеренните помещения в този двор е трябвало отдавна да бъдат запечатани: поточно, те никога не е трябвало да бъдат търпени като човешки жилища. Скуайръз-корт се състои от седем или осем жилищни сгради на ъгъла на Чарлз-стрит и Брук-стрит, над които дори в най-ниското място на Брук-стрит, под железопътната арка, пешеходецът може всеки ден да минава, без да подозира, че дълбоко под него живеят в дупки човешки същества. Дворът, скрит от външния поглед, е достъпен само за онези, които мизерията принуждава да търсят подслон в неговата гробовна изолация. Дори когато обикновено застоялите, движещи се между укрепените брегове води на Медлок не се издигат над обикновеното си равнище, подът на тия жилища е едва с няколко дюйма над повърхността на водата; всеки солиден проливен дъжд може да изтласка нагоре отвратително вонящата вода от помийните ями или от отводните тръби и да отрови жилищата със заразни газове, които всяко наводнение оставя за спомен след

себе си... Скуайрз-корт лежи по-ниско от необитаемите сутерени на къщите, разположени по Брук-стрит... двадесет фута под улицата и заразната вода, която бе изкарана в събота из помийните ями, стигна до покривите. Ние знаехме това и по тази причина очаквахме да намерим двора необитаем или пък да срещнем там само служещите от санитарния комитет, заети да чистят и дезинфекцират вонящите стени. Вместо това видяхме един човек, който в сутеренното помещение на един бръснар... товареше на една количка купчина вонящи нечистотии, намиращи се в един ъгъл. Бръснарят, чийто сутерен беше вече доста изчистен, ни изпрати още по-надолу, в редица жилища, за които каза, че ако умеел да пише, щял да пише във вестника и да напосочи те да бъдат затворени. Така стигнахме най-после Скуайрз-корт, където намерихме красива, здрава на вид ирландка, която переше купчина бельо. Тя и нейният мъж, нощен пазач на частна служба, са живели шест години в този двор; те имаха многобройно семейство... В къщата, която те току-що бяха напуснали, водата стигаше до самия покрив, прозорците бяха строшени, а мебелите представляваха купчина трески. Обитателят, каза той, можел да се избави от непоносимата миризма в тази къща само като варосва стените всеки два месеца... Във вътрешния двор, където нашият репортер едва сега успял да проникне, той намерил три къщи, пристроени към задната стена на описаните по-горе къщи; в две от тях имало обитатели. Вонята там била така ужасна, че и най-здравият човек след няколко минути непременно би повърнал... В тази отвратителна дупка живеело 7-членно семейство, което в четвъртък (деня на първото наводнение) спало в къщата. Или по-точно, както се поправила жената, те не спели, тъй като тя и мъжът ѝ през по-голямата част от нощта повързали от вонята. В събота те били принудени, газейки до гърди във вода, да изнесат децата си. Тя също смята, че тази дупка не е дори за свиня, но поради евтиния наем — един и половина шилинга седмично — тя я наела, тъй като напоследък мъжът ѝ поради болест не изкарвал почти нищо. Този двор и натъпканите в него като в преждевременен гроб обитатели правят впечатление на най-крайна безпомощност. Трябва впрочем да кажем, че по нашите наблюдения Скуайрз-корт е само копие — може би преувеличено — на множество други помещения от този район, чието съществуване нашият санитарен комитет с нищо не може да оправдае. И ако се допусне тези помещения да се обитват и занаят, няма защо да говорим за цялата тежест на отговорността, която пада върху комитета, и за опасността от заразни епидемии, която застрашава съседите."

Ето един ярък пример за това, как буржоазията решава на практика жилищния въпрос. Огнищата на заразата, най-позорните дупки и ями, в които капиталистическият начин на производство тика всяка нощ нашите работници, не се унищожават, а само... *се преместват!* Същата икономическа необходимост, която ги е създала на първото място, ги създава и на второто. И докато съществува капиталистическият начин на производство, дотогава е глупост да се правят опити да бъде разрешен отделно жилищният въпрос или който и да е друг обществен въпрос, засягащ съдбата на работниците. Решението е само в унищожаването на капиталистическия начин на производство, в присвояването на всички средства за съществуване и средства на труда от самата работническа класа.

РАЗДЕЛ III

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ПРУДОН И ЗА ЖИЛИЩНИЯ ВЪПРОС

I

В бр. 86 на „Volksstaat“ А. Мюлбергер се обявява за автор на статиите, които аз разкритикувах в бр. 51 и следващите на този вестник*. В своя отговор той ме обсипва с такава маса упреци и при това толкова много изопачава всички становища, за които става дума, че ще не ще трябва да му отговоря. На моето възражение — което за мое съжаление трябва да се ограничи до голяма степен в наложената ми от Мюлбергер област на лична полемика — ще се опитам да придам общ интерес, като още веднъж и по възможност по-ясно от преди развия най-важните положения, дори с риск отново да бъда упрекнат от Мюлбергер, че всичко това „всъщност не съдържа нищо ново нито за него, нито за другите читатели на „Volksstaat“.“

Мюлбергер се оплаква от формата и съдържанието на моята критика. Що се отнася до формата, достатъчно е да възразя, че по онова време аз съвсем не знаех кой е авторът на въпросните статии. Следователно за лично „предубеждение“ против автора не би могло да става и дума; против изложеното в тези статии решение на жилищния въпрос аз бях наистина „предубеден“ до толкова, доколкото това решение ми беше отдавна известно от Прудон и моето становище по него беше установено.

За „тона“ на моята критика няма да споря с любезния Мюлбергер. Когато човек е бил толкова дълго в движението като мене, той придобива доста дебела кожа към нападите и затова лесно предполага такава кожа и у другите. За да удовлетвори

* Виж настоящия том, стр. 205—229. Ред.

Мюлбергер, ще се опитам този път да съобразя своя „тон“ с чувствителността на неговия епидермис (горния слой на кожата).

Мюлбергер особено горчиво се оплаква от това, че съм го нарекъл прудонист, и уверява, че не бил прудонист. Аз трябва, разбира се, да му вярвам, но все пак ще приведа доказателства, че въпросните статии — а само с тях се занимавах аз — не съдържат нищо друго освен чист прудонизъм.

Но според Мюлбергер аз съм критикувал и Прудон „леко-мислено“ и съм бил съвсем несправедлив към него:

„Теорията за дребния буржоа Прудон е станала у нас, в Германия, установена догма, която мнозина изповядват, без дори да са прочели и един ред от неговите съчинения“.

Ако аз съжалявам, че работниците, говорещи романски езици, от 20 години не са имали друга духовна храна освен съчиненията на Прудон, Мюлбергер отговаря, че при романските работници „принципите, формулирани от Прудон, почти навсякъде образуват живата душа на движението“. С това не мога да се съглася. Първо, „живата душа“ на работническото движение никъде не е в „принципите“, а навсякъде — в развитието на едрата индустрия и в неговите последици: натрупването и концентрацията на капитала, от една страна, и на пролетариата — от друга. Второ, не е вярно, че Прудоновите така наречени „принципи“ играят при романските работници решаващата роля, която им приписва Мюлбергер, че „принципите на анархията, на Organisation des forces économiques*, на Liquidation sociale** и т. н. са станали там . . . истинските носители на революционното движение“. Да не говорим за Испания и Италия, където прудонистките панацеи против всички злини придобиха някакво влияние само в още поразваления от Бакунин вид — на всеки, който познава международното работническо движение, е добре известен фактът, че във Франция прудонистите образуват малобройна секта, докато работническите маси не искат и да знаят за съставения от Прудон план за обществени реформи, известен под названието Liquidation sociale и Organisation des forces économiques. Това пролича между другото при Комуната. Макар прудонистите да бяха широко представени в нея, все пак не беше направен и най-малкият опит да се ликвидира старото общество или да се организират икономическите сили съгласно проектите на Прудон. Напротив. За най-голяма чест на Комуната „живата душа“ на всичките й икономически мероприятия бяха не никакви принципи, а . . . про-

* — организацията на икономическите сили. *Ред.*

** — социалната ликвидация. *Ред.*

стата практическа потребност. Поради това тези мероприятия — отменяването на нощния труд на хлебопекарите, забраняването на паричните глоби във фабриките, конфискуването на затворените фабрики и работилници и предоставянето им на работнически асоциации — съвсем не бяха в духа на Прудон, а в духа на немския научен социализъм. Единственото социално мероприятие, проведено от прудонистите, бе *отказът* да се конфискува Френската банка, което беше една от причините за гибелта на Комуната. По същия начин и така наречените бланкисти, щом направиха опит да се превърнат от чисто политически революционери в социалистическа работническа фракция с определена програма — както например в издадения от бланкистите-емигранти в Лондон манифест „Интернационалът и революцията“²⁴⁶, — провъзгласиха не „принципите“ на Прудоновия план за спасение на обществото, а — и то почти буквално — възгледите на немския научен социализъм за необходимостта от политическа дейност на пролетариата и от негова диктатура като преход към премахване на класите, а заедно с тях и на държавата, както бе казано още в „Комунистическия манифест“, и оттогава насам се повтаря безброй пъти. И ако Мюлбергер от неуважението на германците към Прудон прави извода, че те недостатъчно разбират романското движение, „включително и Парижката комуна“, нека за доказателство на това неразбиране назове такова романско съчинение, в което Комуната да е поне приблизително така правилно разбрана и обрисувана, както във възванието на Генералния съвет на Интернационала за гражданската война във Франция, написано от германеца Маркс.

Единствената страна, в която работническото движение се намира непосредствено под влиянието на Прудоновите „принципи“, е Белгия и именно затова белгийското движение върви, както казва Хегел, „от нищо през нищо към нищо“²⁴⁷.

Ако смятам за нещастие, че от двадесет години романските работници пряко или косвено са се хранили духовно само от Прудон, аз намирам това нещастие не в съвършено митическото господство на Прудоновата рецепта за реформи, която Мюлбергер нарича „принципи“, а в това, че тяхната икономическа критика на съществуващото общество беше заразена от съвършено фалшивите Прудонови възгледи, а тяхната политическа дейност беше покварена от прудонисткото влияние. А на въпроса, кой „повече пребивава в революцията“, дали „прудонизираните романски работници“ или германските работници, които във всеки случай разбират научния немски социализъм безкрайно по-добре, отколкото романците — своя Прудон, на този въпрос ще можем да отгово-

рим само тогава, когато узнаем какво значи: „да се пребивава в революцията“. Говорило се е за хора, които „пребивават в християнството, в истинската вяра, в милостта божия“ и т. н. Но „да се пребивава“ в революцията, в най-насилственото движение! Нима „революцията“ е догматична религия, в която трябва да се върва?

По-нататък Мюлбергер ме упреква, че аз, противно на това, което се казвало изрично в неговата статия, съм твърдял, че той обявявал жилищния въпрос за изключително работнически въпрос.

Този път Мюлбергер действително има право. Аз пропуснах съответното място. Пропуснах го непроситимо, тъй като то е едно от най-характерните места за цялата тенденция на неговата статия. Мюлбергер действително казва направо следното:

„Тъй като често и много пъти ни се отправя *смешният* упрек, че сме водили *класова политика*, че сме се стремели към *класово господство* и т. н., ние преди всичко изрично подчертаваме, че жилищният въпрос съвсем не засяга изключително пролетариата, а, *напротив*, интересува в *най-висока степен същинското средно съсловие*, дребните занаятчии, дребната буржоазия, цялата бюрокрация... Жилищният въпрос е именно онзи пункт от социалните реформи, който повече от всички други, изглежда, е способен да разкрие *абсолютното вътрешно твържество на интересите на пролетариата*, от една страна, и на *същинските средни класи* на обществото — от друга. Средните класи страдат от потискащите окови на наетото жилище също тъй силно, а *може би още по-силно*... Същинските средни класи на обществото са изправени днес пред въпроса... ще намерят ли сили... в съюз с пълната с юношески сили и енергия работническа партия да вземат участие в процеса на преобразуване на обществото, *чиито благотворни резултати ще бъдат от полза преди всичко за тях*.“

И така нашият приятел Мюлбергер констатира тук следното:

1) „Ние“ не водим „класова политика“ и не се стремим към „класово господство“. Но германската Социалдемократическа работническа партия, именно *защото е работническа партия*, по необходимост води „класова политика“, политиката на работническата класа. Тъй като всяка политическа партия се стреми да вземе властта в държавата, германската Социалдемократическа работническа партия по необходимост се стреми към *своё* господство, към господството на работническата класа, т. е. „към *класово господство*“. Впрочем *всяка* действително пролетарска партия, като се почне от английските чартисти, винаги е поставяла като първо условие класовата политика и организирането на пролетариата като самостоятелна политическа партия, а диктатурата на пролетариата — като най-близка цел на борбата. Обявявайки това за „смешно“, Мюлбергер се поставя *вън* от пролетар-

ското движение и се оказва в редовете на дребнобуржоазния социализъм.

2) Жилищният въпрос има това предимство, че не е изключително работнически въпрос, а „в най-висока степен интересува дребната буржоазия“, тъй като „същинските средни класи“ страдат от жилищната криза „също така силно, може би още по-силно“, отколкото пролетариатът. Който заявява, че дребната буржоазия страда, макар и само в едно отношение, „може би още по-силно, отколкото пролетариатът“, той сигурно няма да може да се оплаче, ако бъде причислен към дребнобуржоазните социалисти. И така, има ли Мюлбергер основание за недоволство, когато аз казвам:

„Предимно с тези общи за работническата класа и другите класи, особено дребната буржоазия, страдания предпочита да се занимава дребнобуржоазният социализъм, към който принадлежи и Прудон. И съвсем не е случайно, че нашият германски прудонист се залавя преди всичко за жилищния въпрос, който, както видяхме, съвсем не е изключително работнически въпрос“*.

3) Между интересите на „същинските средни класи на обществото“ и интересите на пролетариата съществува „абсолютно вътрешно тъждество“ и не за пролетариата, а тъкмо за тези същински средни класи „ще бъдат преди всичко от полза благотворните резултати“ на предстоящия процес на преобразуване на обществото.

Следователно работниците ще извършат предстоящата социална революция „преди всичко“ в интерес на дребните буржоа. И по-нататък, съществува абсолютно вътрешно тъждество между интересите на дребните буржоа и интересите на пролетариата. Ако интересите на дребните буржоа са вътрешно тъждествени с интересите на работниците, то и интересите на работниците са тъждествени с интересите на дребните буржоа. Следователно дребнобуржоазното гледище в движението е равноправно с пролетарското. А тъкмо твърдението за такова равноправие е това, което се нарича дребнобуржоазен социализъм.

Затова Мюлбергер е напълно последователен, когато на стр. 25 на своята брошура²⁴⁸ превъзнася „дребното производство“ като „истинската опора на обществото“, „тъй като по самата си природа то обединява трите фактора: труд — придобиване — притежание, и тъй като, обединявайки тези три фактора, то не поставя никакви прегради за способността на индивида за развитие“; и когато упреква съвременната индустрия особено за това, че уни-

* Виж настоящия том, стр. 211. *Ред.*

шожава този разсадник на нормални хора и е „превърнала една пълна с жизнени сили, постоянно възпроизвеждаща се *класа* в безсъзнателна *тълпа* хора, която не знае накъде да обърне своя боязлив поглед“. И така, дребният буржоа е за Мюлбергер образец човек, а дребното производство — образец начин на производство. И така, оклеветил ли съм го, като го причислих към дребнобуржоазните социалисти?

Тъй като Мюлбергер отхвърля всякаква отговорност за Прудон, излишно би било да показваме тук по-нататък, че Прудоновите планове за реформи имат за цел да превърнат всички членове на обществото в дребни буржоа и дребни селяни. Също тъй излишно би било да се спираме на мнимото твърдение на интересите на дребните буржоа с интересите на работниците. Всичко необходимо е вече казано в „Комунистическия манифест“ (лайпцигско издание от 1872 г., стр. 12 и 21)²⁴⁸.

И така резултатът от нашето изследване се свежда до това, че наред с „легендата за дребния буржоа Прудон“ излиза истината за дребния буржоа Мюлбергер.

II

Сега преминаваме към един главен пункт. Аз упрекнах статиите на Мюлбергер в това, че фалшифицират икономическите отношения по маниера на Прудон чрез превеждането им в юридически стил. Като пример взех следното място от Мюлбергер:

„Веднъж построената къща служи като *вечен юридически титул* върху определена част от обществения труд, макар действителната стойност на къщата да е била отдавна повече от достатъчно изплатена на собственика във форма на наем. *Получава се така*, че къща, построена например преди 50 години, покрива през това време първоначалните разходи 2, 3, 5, 10 и т. н. пъти с получения от нея наем.“

Мюлбергер се оплаква от това по следния начин:

„Това *просто, трезво констатиране на факта* дава повод на Енгелс да ми внушава, че аз съм трябвало да обясня *как* къщата става „юридически титул“ — нещо, което съвсем не влизаше в кръга на моите задачи... Едно е *да описваш*, друго е *да обясняваш*. Ако аз в духа на Прудон казвам, че икономическият живот на обществото трябва да бъде проникнат от една *правна идея*, с това аз *описвам* съвременното общество като такова, в което липсва наистина не всяка правна идея, но *правната идея на революцията* — факт, с който ще се съгласи сам Енгелс“.

Преди всичко да се спрем на веднъж построената къща. Къщата, ако е дадена под наем, дава на своя строител под формата на наем поземлена рента, средства за ремонт и лихва за вложе-

ния от него строителен капитал, включително и печалбата от него; постепенно изплащаният наем може според обстоятелствата да покрие два, три, пет, десет пъти първоначалните разходи за построяването на къщата. Това, приятелю Мюлбергер, е „просто трезво констатиране“ на „факт“, който е *икономически*; и ако искаме да знаем „как става така“, че този факт съществува, ние трябва да извършим изследване в икономическата област. Нека разгледаме този факт малко по-отблизо, така че да бъде разбран от всяко дете. Както е известно, продажбата на една стока се състои в това, че собственикът дава нейната потребителна стойност и получава нейната разменна стойност. Потребителните стойности на стоките се различават между другото и по това, че тяхното потребление се извършва в различни срокове. Един самун хляб се изяжда за един ден, един панталон се износва за една година, а една къща, да речем — за сто години. Следователно за стоки с продължителен период на износване се явява възможност тяхната потребителна стойност да се продава на части, всеки път за определен срок, т. е. *да се дава под наем*. По този начин продажбата на части реализира разменната стойност само постепенно; за този отказ от незабавно получаване обратно на авансирания капитал и на полагащата се от него печалба продавачът се обезщетява с надбавка към цената, с лихва, чийто размер се определя съвсем не произволно, а от законите на политическата икономия. След изтичането на стотте години къщата е консумирана, износена, необитаема. Ако след това приспадне от целия платен наем: 1) поземлената рента заедно с известно повишение, което тя е претърпяла през това време; 2) разходите за текущия ремонт, ще намерим, че остатъкът средно се състои: 1) от първоначалния строителен капитал на къщата; 2) от печалбата върху него и 3) от лихвата върху постепенно погасения капитал и върху печалбата. Наистина след изтичането на този срок наемателят няма къща, но и собственикът няма къща. Последният има само участъка земя (ако той наистина принадлежи на него) и намиращите се на него строителни материали, които обаче са престанали вече да бъдат къща. И ако през това време къщата е „покрила първоначалните разходи 5 или 10 пъти“, ние ще видим, че това се дължи изключително на повишаването на поземлената рента; това не е тайна за никого в градове като Лондон, където собственик на земята и собственик на къщата в повечето случаи са две различни лица. Подобно грамадно увеличение на наема става в бързо растящите градове*, но съвсем не някъде в селото, където поземлената

* Във вестник „Volkstaat“ е напечатано: „в бързо растящите големи градове“. *Ред.*

рента от строителните участъци си остава почти неизменна. Ноторен факт е, че като оставим настрана повишенията на поземлената рента, наемът носи на домопритежателя средно годишно не повече от 7% от вложения капитал (включително и печалбата), от които трябва да се покриват още и разходите за ремонт и т. н. С една дума, договорът за наем е най-обикновена стокова сделка, която теоретически представлява за работника не по-голям и не по-малък интерес, отколкото всяка друга стокова сделка с изключение на онази, при която се касае за покупко-продажба на работната сила; практически обаче този договор за наем се явява пред него като една от хилядите форми на буржоазното мошеничество, за които аз говоря на стр. 4 на отделното издание* и които, както изтъквам там, също са подложени на икономическо регулиране.

Мюлбергер, напротив, не вижда в договора за наем нищо друго освен чист „произвол“ (стр. 19 на отделния отпечатък на неговите статии), а когато аз му доказвам обратното, той се оплаква, че му говоря „само за неща, които за съжаление той сам вече знаел“.

Но с всички икономически изследвания върху наема ние не стигаме дотам да превърнем отменяването на даването на жилища под наем в „един от най-плодотворните и най-възвишените стремежи, възникнали от лоното на революционната идея“. За да постигнем това, трябва да преведем този прост факт от областта на трезвата политическа икономия в много по-идеологическата област на юриспруденцията. „Къщата служи като вечен юридически титул“ върху наема; — „получава се така“, че стойността на къщата може да бъде покрита от наема 2, 3, 5 и 10 пъти. За да узнаем как „се получава така“, „юридическият титул“ няма да ни помогне нито на Йота; затова аз казвам, че само ако изследва как къщата става юридически титул, Мюлбергер би могъл да узнае как „се получава така“. Ние ще узнаем това едва когато изследваме, както направих аз, *икономическата* природа на наема, вместо да се възмущаваме от юридическия израз, под който я санкционира господстващата класа. — Който предлага икономически мерки за отменяване на наема, е длъжен да знае за наема малко повече от това, че той „представлява данък, който наемателят плаща на вечното право на капитала“. На това Мюлбергер отговаря: „Едно е да описваш, друго е да обясняваш“.

И така, макар къщата да не е вечна, тя е превърната във вечен юридически титул върху наем. Все едно как „се получава така“, ние констатираме, че по силата на този юридически ти-

* Виж настоящия том, стр. 210—211. *Ред.*

тул къщата носи във формата на наем доход, който многократно надвишава нейната стойност. Чрез превеждане на юридически език ние благополучно се отдалечихме от икономията толкова, че виждаме още само едно явление: брутната сума на наема може постепенно многократно да плати стойността на къщата. Тъй като ние мислим и говорим юридически, то и към това явление прилагаме мащаба на правото, на справедливостта и намираме, че това явление е *несправедливо*, че то не съответства на „правната идея на революцията“, каквото и да значи това — и че поради това юридическият титул не става за нищо. По-нататък ние намираме, че същото важи и за лихвоносния капитал, и за дадената под аренда оряна земя, и това ни дава повод да отделим тези категории собственост от другите и да ги подложим на специално разглеждане. Последното се състои в искането: 1) да се лиши собственикът от правото да се отказва от договора, от правото да иска обратно своята собственост; 2) да се предостави безвъзмездно на наемателя, длъжника или арендатора ползването на предадения му, но принадлежащ му предмет и 3) да се изплати имотът на собственика на по-дългосрочни рати без лихва. С това ние изчерпахме Прудоновите „принципи“ откъм тази страна. Това именно е Прудоновата „обществена ликвидация“.

Впрочем съвсем ясно е, че целият този план за реформи трябва да бъде от полза изключително за дребните буржоа и дребните селяни, *закрепвайки* положението им на дребни буржоа и дребни селяни. По този начин легендарният според Мюлбергер образ на „дребния буржоа на Прудон“ тук неочаквано придобива твърде осезателна историческа реалност.

Мюлбергер продължава:

„Ако аз в духа на Прудон казвам, че икономическият живот на обществото трябва да бъде проникнат от една *правна идея*, с това аз *описвам* съвременното общество като такова, в което липсва наистина не всяка правна идея, но правната идея на революцията — факт, с който ще се съгласи сам Енгелс“.

За съжаление, не съм в състояние да доставя на Мюлбергер това удоволствие. Мюлбергер иска обществото *да бъде* проникнато от една правна идея и нарича това описание. Ако някой съди ми изпрати чрез съдия изпълнителя призовка да платя един дълг, според Мюлбергер той не извършва нищо друго, а само ме *описва* като човек, който не си плаща дълговете! Едно е да описваш, друго е да искаш. В това именно се и състои съществената разлика между германския научен социализъм и Прудон. Ние описваме — а всяко истинско описание, въпреки Мюлбергер, е същевременно обяснение на предмета — икономическите отношения.

както те съществуват и както се развиват, .. доказваме строго икономически, че това тяхно развитие е в същото време развитие на елементите на социална революция: от една страна, развитието на пролетариата, една класа, чиито условия на живот неизбежно я тласкат към социална революция, а от друга страна — на производителните сили, които, надраствайки рамките на капиталистическото общество, неизбежно трябва да ги разрушат и които в същото време създават възможност за премахване веднъж завинаги на класовите различия в интерес на самия обществен прогрес. Прудон, напротив, предявява на съвременното общество искането да се преобразува не по законите на своето собствено икономическо развитие, а по предписанията на справедливостта („правната идея“ принадлежи не на него, а на Мюлбергер). Където ние доказваме, там Прудон *проповядва* и се оплаква, а с него и Мюлбергер.

Какво нещо е „правната идея на революцията“ — абсолютно не мога да отгатна. Наистина Прудон превръща „Революцията“ в един вид богиня — носителка и изпълнителка на неговата „справедливост“; при това той изпада в странното заблуждение да смесва буржоазната революция от 1789—1794 г. с бъдещата пролетарска революция. Той прави това в почти всичките си съчинения, особено след 1848 г.; като пример ще посоча само „Общата идея на революцията“, издадена в 1868 г., стр. 39—40²⁵⁰. Но тъй като Мюлбергер отхвърля всяка отговорност за Прудон, за мен остава забранено да обяснявам „правната идея на революцията“ с Прудон и аз продължавам да се намирам в египетски мрак.

По-нататък Мюлбергер казва:

„Но нито Прудон, нито аз апелираме към „вечната справедливост“, за да *обясняваме* съществуващите несправедливи отношения или пък, както ми приписва Енгелс, да очакваме подобряване на тия отношения от апелването към тази справедливост“

Мюлбергер вероятно разчита на това, че „Прудон е почти съвсем неизвестен в Германия“. Във всичките си съчинения Прудон измерва всички обществени, правни, политически, религиозни положения* с мащаба на „справедливостта“, отхвърля ги или ги признава в зависимост от това, дали те се съгласуват или не с това, което той нарича „справедливост“. В „Икономически противоречия“²⁵¹ тази справедливост се нарича още „вечна справедли-

* Във вестник „Volksstaat“ вместо думите „всички обществени, правни, политически, религиозни положения“ е напечатано: „всички обществени, правни, политически отношения, всички теоретически, философски, религиозни положения“. *Ред.*

ност“, justice éternelle. По-късно за вечност не се споменава, но по същество тя се запазва. Например в произведението „За справедливостта в революцията и в църквата“, издадено в 1858 г.,²⁵² следният откъс изразява съдържанието на цялата тази тритомна проповед (т. I, стр. 42):

„Кой е основният принцип, органическият, регулиращият, суверенният принцип на обществото, принципът, който, подчинявайки всички останали, управлява, защитава, измества, наказва, а в случай на нужда дори смазва всички бунтовни елементи? Е ли той религията, идеалът, интересът?... Според мен този принцип е *справедливостта*. — Що е справедливост? — *Същността на самото човечество*. — Какво е била тя от началото на света? Нищо. — Какво трябва да стане? Всичко.“

Справедливост, която е същността на самото човечество, какво друго е това, ако не *вечната* справедливост? Справедливост, която е органическият, регулиращият, суверенният принцип на обществото, справедливост, която въпреки че досега е била нищо, трябва да стане всичко — какво друго е това, ако не мащабът, с който трябва да се измерват всички човешки работи, към които като към най-висш съдия трябва да се апелира при всеки случай на колизия? И твърдял ли съм нещо друго, освен че Прудон прикрива своето икономическо невежество и безпомощност с това, че съди за икономическите отношения не по икономическите закони, а по това, дали те се съгласуват или не с неговата представа за тази вечна справедливост? И по какво Мюлбергер се различава от Прудон, когато иска „всички изменения в живота на съвременното общество... да бъдат проникнати от една *правна идея*, т. е. да се провеждат навсякъде съгласно *строгите изисквания на справедливостта*“? Или аз не мога да чета, или Мюлбергер не може да пише?

По-нататък Мюлбергер казва:

„Прудон знае не по-зле от Маркс и Енгелс, че истинският двигател на човешкото общество са икономическите, а не юридическите отношения; той знае също, че правните идеи на един народ във всеки даден момент са само израз, отражение, продукт на икономическите, и особено на производствените отношения... С една дума, за Прудон правото е... исторически формирал се икономически продукт.“

Ако Прудон знае това (аз оставям настрана неясния начин на изразяване на Мюлбергер и вземам за действителни неговите добри намерения) „не по-зле от Маркс и Енгелс“, как можем тогава още да спорим? Но тъкмо със знанията на Прудон работата стои малко по-другояче. Икономическите отношения на дадено общество се изразяват преди всичко като *интереси*. А в току-що цитираното място от неговото главно съчинение Прудон направо

казва, че „регулиращият, органическият, суверенният основен принцип на обществата, който подчинява всички останали принципи“, е не *интересът*, а *справедливостта*. И той повтаря същото във всичките си съчинения във всички решаващи места. Това не пречи на Мюлбергер да продължи:

„... идеята на икономическото право, развита най-дълбоко от Прудон във „Войната и мирът“, напълно съвпада с ония основни мисли на Ласал, които са така добре изложени в неговия предговор към „Система на придобитите права“.“

„Войната и мирът“²⁵³ е може би най-ученическото от многото ученически произведения на Прудон, но аз не можех да очаквам, че то ще бъде цитирано като доказателство, че той бил разбрал германския материалистически възглед за историята, който обяснява всички исторически събития и представи, цялата политика, философия, религия с материалните, икономическите условия на живота на даден исторически период. Тази книга е толкова малко материалистическа, че не може да даде дори своя концепция за войната, без да призове на помощ *твореца*:

„Но творецът, който е избрал за нас този начин на живот, е имал своите цели“ (т. II, стр. 100 на изданието от 1869 г.).

Върху какви исторически познания почива тази книга, се вижда от това, че в нея е изразена вярата в историческото съществуване на златния век:

„В началото, когато човечеството е било още нарядко разпръснато по земното кълбо, природата без труд е задоволявала неговите потребности. Това е бил златният век, векът на изобилието и мира“ (пак там, стр. 102).

Икономическата позиция на Прудон е позицията на най-гробото малтусианство:

„Ако се удвоая производството, веднага ще се удвои и населението“ (стр. 106).

А в какво се състои тогава материализмът на тази книга? В това, че в нея се твърди, че причината за войната открай време и все още бил „пауперизмът“ (напр. стр. 143). Чичо Брезиг беше също такъв забележителен материалист, когато в своята реч в 1848 г. най-спокойно изрече великите думи: „Причината за голямата мизерия е голямата раувгетé“*.

В „Система на придобитите права“²⁵⁴ Ласал се намира в плен на всички илюзии не само на юриста, но и на старохегелианеца. На стр. VII Ласал изрично заявява, че и в „икономическата област

* — бедност. Ред.

понятието за придобито право е изходният пункт, който движи цялото по-нататъшно развитие“; той иска да покаже (стр. IX), че „правото е разумен, развиващ се от самия себе си“ (значи не от икономически предпоставки) „организъм“; за него е важно да изведе правото не от икономическите отношения, а „от самото понятие за волята, чието развитие и отражение е само философията на правото“ (стр. IX). Но какво общо има тук тази книга? Разликата между Прудон и Ласал е само тази, че Ласал действително беше юрист и хегелианец, а Прудон и в юриспруденцията, и във философията, както и във всичко друго, беше само дилетант.

Че Прудон, който, както е известно, постоянно си противоречи, понякога прави тук-таме изказвания, които дават вид, че той обяснява идеите, изхождайки от фактите — зная много добре. Но подобни изказвания нямат никакво значение при основната насока на неговата мисъл, а там, където се срещат, те са освен това крайно объркани и непоследователни.

На известно, твърде рано стъпало на общественото развитие възниква потребност да бъдат обхванати от общо правно повтарящите се всеки ден актове на производството, на разпределението и размяната на продуктите, да се положат грижи и надвидът да се подчини на общите условия на производството и размяната. Това правило, в началото обичай, става след това закон. Със закона по необходимост възникват и органи, на които е възложено неговото съблюдаване — обществената власт, държавата. С по-нататъшното обществено развитие законът се разраства в повече или по-малко обширно законодателство. Колкото по-сложно става това законодателство, толкова повече се отличава начинът на изразяването му от начина, по който се изразяват обикновените икономически условия на живота на обществото. Законодателството се явява като самостоятелен елемент, който намира оправдането на своето съществуване и обосноваването на по-нататъшното си развитие не в икономическите отношения, а в собствени, вътрешни основи, да речем, в „понятието за волята“. Хората забравят, че тяхното право е произлязло от икономическите условия на техния живот, както са забравили, че те самите произхождат от животинското царство. С по-нататъшното развитие на законодателството в сложно, обширно цяло изпъква необходимостта от ново обществено разделение на труда; образува се съсловие на професионални правници, а с тях възниква и правната наука. Последната в по-нататъшното си развитие сравнява правните системи на различните народи и на различните епохи не като отражения на съответните икономически отношения, а като системи, които

намират своето обоснование в самите себе си. Сравняването предполага нещо общо: това общо се намира, като юристите обединяват под името *естествено право* всичко, което е повече или по-малко общо във всички тези правни системи. А мерилото, с което се определя кое е естествено право и кое не, е най-абстрактният израз на самото право — *справедливостта*. И от този момент за юристите и за ония, които им вярват абсолютно, развитието на правото се състои само в стремежа човешките отношения, доколкото те се изразяват юридически, да се приближават все повече до идеала на справедливостта, до *вечната* справедливост. А тая справедливост винаги е само идеологизиран, възнесен в небесата израз на съществуващите икономически отношения било от консервативната, било от революционната им страна. Справедливостта на гърците и на римляните намираще робството за справедливо; справедливостта на буржоата от 1789 г. изискваше премахването на феодализма, защото той бил несправедлив. За пруските юнкери дори жалката наредба за окръзите е нарушение на вечната справедливост. Следователно представата за вечната справедливост се изменя не само в зависимост от времето и мястото, но дори и от лицата, и принадлежи към ония неща, под които, както правилно отбелязва Мюлбергер, „всеки разбира нещо друго“. Ако в обикновения живот, при простотата на отношенията, които се подлагат там на оценка, изрази като справедливо, несправедливо, справедливост, правно чувство се употребяват дори по отношение на обществените явления без особени недоразумения, то в научните изследвания на икономическите отношения, както видяхме, тези изрази довеждат до същата ужасна бъркотия, каквато би възникнала например в съвременната химия, ако тя би пожелала да запази терминологията на теорията за флогистона. Още по-лоша става тая бъркотия, когато човек, подобно на Прудон, вярва в социалния флогистон, в „справедливостта“, или пък, подобно на Мюлбергер, твърди, че теорията за флогистона е не по-малко правилна, отколкото теорията за кислорода*.

* Преди откриването на кислорода химиците обясняваха горенето на телата в атмосферния въздух, като допускаха съществуването на особено горящо вещество, флогистон, което се изпарява при горенето. Тъй като намериха, че изгорелите прости тела след изгарянето имат по-голямо тегло, отколкото преди, те обявиха, че флогистонът имал отрицателно тегло, така че тяло без свой флогистон тежало повече, отколкото с него. По този начин на флогистона постепенно се приписваха всички важни свойства на кислорода, но всички — *в обратен смисъл*. Откритието, че горенето се състои в съединяването на горящите тела с друго тяло, с кислорода, и получаването на този кислород сложиха край на това допускане, но едва след дълга съпротива от страна на старите химици.

III

Мюлбергер се оплаква по-нататък, че аз наричам реакционна йеремиада неговите „високопарни“ излияния по повод на това, че

„няма по-ужасна гавра с цялата култура на нашия прославен век от факта, че в големите градове 90 и повече процента от населението нямат покрив, който биха могли да нарекат свой собствен“.

Разбира се, ако Мюлбергер се бе ограничил, както сам той претендира, с обрисване „ужасите на съвременността“, сигурно нямаше да кажа нито една лоша дума „за него и неговите скромни думи“. Но той прави нещо съвсем друго. Той описва тези „ужаси“ като *следствие* от това, че работниците „нямат покрив, който биха могли да нарекат свой собствен“. Дали човек се оплаква от „ужасите на съвременността“ поради това, че е отменено правото на собствено жилище на работника, или, както правят юнкерите, поради това, че са отменени феодализмът и цеховете — и в двата случая не може да излезе нищо освен реакционна йеремиада, скръбна песен за настъпване на неизбежното, на исторически необходимото. Реакционността се състои именно в това, че Мюлбергер иска да възстанови индивидуалната жилищна собственост на работника — нещо, на което историята отдавна е сложила край; в това, че той не може да си представи освобождението на работниците другояче освен в смисъл, че всеки става отново собственик на свое жилище. По-нататък:

„Аз заявявам най-категорично: борбата се води всъщност против капиталистическия начин на производство и само *от неговото преобразование* може да се очаква подобряване на жилищните условия. Енгелс не вижда нищо такова... Аз предпоставям пълното решение на социалния въпрос, за да може да си пристъпи към изкупуването на даваните под наем жилища.“

За съжаление, аз и сега не виждам нищо такова. Не ми е възможно да зная какво предпоставя в потайното кътче на своя мозък някой, чието име дори не зная. Аз мога да се придържам само към напечатаните статии на Мюлбергер. А там аз и сега още намирам (на стр. 15 и 16 на отделния отпечатък), че единствената предпоставка за изкупуването на даваните под наем жилища е... даваното под наем жилище. Едва на стр. 17 той хваща „производителността на капитала за рогата“, към което ще се върнем пак. И дори в своя отговор той потвърждава това, както казва:

„Касаеше се по-скоро за това, да покажа как, *като се изхожда от съществуващите отношения*, би могло да бъде проведено пълно преобразование в областта на жилищния въпрос.“

„Като се изхожда от съществуващите отношения“ и „като се изхожда от преобразованието“ (ще рече унищожението) „на капиталистическия начин на производство“ — това са все пак съвършено противоположни неща.

Нищо чудно, че Мюлбергер се оплаква, когато аз виждам единственото възможно практическо осъществяване на неговите прудонистки проекти във филантропичните стремежи на г. Долфус и други фабриканти да помогнат на работниците да се сдобият със собствени къщи. Ако на Мюлбергер беше ясно, че Прудоновият план за спасяване на обществото е трогателна фантазия, която всецяло си остава върху почвата на *буржоазното общество*, той, разбира се, нямаше да повярва в този план. Аз наистина никога не съм се съмнявал в неговите добри намерения. Но защо тогава той хвали д-р Решауер, че предлага на виенския общински съвет да копира проектите на Долфус?

По-нататък Мюлбергер заявява:

„Що се отнася специално до противоположността между града и селото, стремежът да бъде тя унищожена спада към утопите. Тази противоположност е естествена, по-точно, исторически възникнала... Работата не е в това, да се *унищожи* тази противоположност, а да се намерят политически и социални форми, в които тя да бъде *безвредна*, дори *плодотворна*. По този начин може да се стигне до мирно съгласуване, до постепенно уравновесяване на интересите.“

И така; унищожаването на противоположността между града и селото е утопия, *защото* тази противоположност е естествена, по-точно, исторически възникнала. Да приложим тази логика към други противоположности на съвременното общество и да видим докъде ще стигнем. Например:

„Що се отнася специално до противоположността между“ капиталисти и наемни работници, „стремежът да бъде тя унищожена спада към утопите. Тази противоположност е естествена, по-точно, исторически възникнала. Работата не е в това, да се *унищожи* тази противоположност, а да се намерят политически и социални форми, в които тя да бъде *безвредна*, дори *плодотворна*. По този начин може да се стигне до мирно съгласуване, до постепенно уравновесяване на интересите.“

С това пак стигнахме до Шулце-Делич.

Унищожаването на противоположността между града и селото не е повече и по-малко утопия, отколкото унищожаването на противоположността между капиталисти и наемни работници. С всеки изминат ден то става все повече практическо искане както на индустриалното, така и на земеделското производство. Никой не го е искал по-настойчиво от Либих в неговите съчинения по зе-

меделска химия, където първото му искане винаги е човек да връща на земята онова, което получава от нея, и където той доказва, че само съществуването на градовете, особено на големите градове, пречи за това. Когато виждаме как само тук, в Лондон, всеки ден при огромни разходи се изхвърля... в морето по-голяма маса тор, отколкото се прожежда в цялото кралство Саксония, и какви колосални съоръжения са необходими, за да не се допусне този тор да отрови целия Лондон — утопията за унищожаването на противоположността между града и селото придобива забележителна практическа основа. Дори сравнително неголемият Берлин от най-малко тридесет години се задушава в собствените си нечистотии. От друга страна, чиста утопия е да желаеш, както Прудон, да извършиш преврат в съвременното буржоазно общество, запазвайки селянина като такъв. Само колкото е възможно равномерно разпределение на населението по цялата страна, само тясната вътрешна връзка между индустриалното и земеделското производство наред с налагащото се в резултат на това разширение на съобщителните средства — разбира се, предполагайки унищожението на капиталистическия начин на производство — е в състояние да изтръгне селското население от изолационността и затъпяването, в които то почти неизменно вегетира от хилядолетия. Не е утопия да се твърди, че освобождението на хората от веригите, изковани от тяхното историческо минало, ще бъде пълно едва тогава, когато бъде унищожена противоположността между града и селото; утопията възниква едва тогава, когато се правят опити, „като се изхожда от съществуващите отношения“, да се предприше *формата*, в която трябва да бъде разрешена една или друга противоположност на съществуващото общество. А именно това прави Мюлбергер, приемайки Прудоновата формула за разрешаване на жилищния въпрос.

По-нататък Мюлбергер се оплаква, че в известна степен аз смятам и него отговорен за „чудовищните възгледи на Прудон за капитала и лихвата“, и заявява:

„Аз предполагам *като дадено* изменението на производствените отношения, а преходният закон, който регулира лихвения процент, има за обект не производствените отношения, а обществения оборот, отношенията на обръщението... Изменението на производствените отношения или, както немската школа го казва по-точно, унищожението на капиталистическия начин на производство, се извършва, разбира се, не в резултат на един премахващ лихвата преходен закон, както Енгелс ми *приписва*, а в резултат на *фактическото завладяване на всички оръдия на труда*, на цялата индустрия от трудещия се народ. Дали при това трудещият се народ ще бъде *поклонник*“ (!) „на изкупуването или пък на незабавната експроприация — не може да реши нито Енгелс, нито аз“.

Аз си търкам очите от учудване. Отново препрочитам съчинението на Мюлбергер от началото до края, за да намеря мястото, където той заявява, че неговото изкупуване на даваните под наем жилища предпоставя като дадено „фактическото завладяване на всички оръдия на труда, на цялата индустрия от трудещия се народ“. Не намирам това място. То не съществува. За „фактическо завладяване“ и т. н. никъде не става дума. Затова пък на стр. 17 се казва:

„Да приемем, че производителността на капитала бъде — което рано или късно трябва да се случи — *действително хваната за рогата*, напр. чрез *преходен закон, който установява лихвата върху всички капитали на един процент*, при това с тенденция постепенно да приближи и този един процент до нулата... Разбира се, и къща, и жилище, подобно на всички други продукти, влизат в рамките на този закон... И така ние виждаме, че и от тази страна изкупуването на даваните под наем жилища е *необходимо следствие от унищожаването на производителността на капитала изобщо.*“

Следователно тук, в пълна противоположност на най-новия завои на Мюлбергер, направо се казва, че производителността на капитала — а под тази объркана фраза той явно разбира капиталистическия начин на производство — действително „ще бъде хваната за рогата“ от закона за премахване на лихвата и че именно в резултат на този закон „изкупуването на даваните под наем жилища е необходимо следствие от унищожаването на производителността на капитала изобщо“. В никой случай, казва сега Мюлбергер. Този преходен закон има „за обект не *производствените* отношения, а отношенията на *обръщението*“. При това пълно противоречие, което по израза на Гьоте е „еднакво тайнствено за мъдреците и за глупците“²⁵⁵, ми остава само да предположа, че имам работа с двама съвсем различни Мюлбергеровци, от които единият с право се оплаква, че му „приписвам“ това, което другият е напечатал.

Че трудещият се народ няма да пита нито мене, нито Мюлбергер дали при фактическото завладяване да бъде повече „поклонник на изкупуването или на незабавната експроприация“ — това е свършено правилно. Най-вероятно е той изобщо да предпочете да не бъде „поклонник“ на нищо. Но нали съвсем не ставаше дума за фактическо завладяване на всички оръдия на труда от трудещия се народ, а само за твърдението на Мюлбергер (стр. 17), че „цялото съдържание на решението на жилищния въпрос е дадено в думата *изкупуване*“. Ако той обявява сега това изкупуване за крайно съмнително, защо тогава да си правим целия този безполезен труд за нас двамата и за читателите?

Впрочем трябва да се констатира, че „фактическото завладяване“ на всички оръдия на труда, на цялата индустрия от трудещия се народ е права противоположност на прудонисткото „изкупуване“. При последното *отделният работник* става собственик на жилището, на селския стопански двор, на оръдията на труда; при първото „трудещият се народ“ си остава съвкупен собственик на къщите, фабриките и оръдията на труда и едва ли ще предостави — поне в един преходен период — тяхното ползване на отделни лица или кооперации без обезщетение на разходите. Също както унищожението на поземлената собственост не е унищожение на поземлената рента, а нейното прехвърляне, макар и в модифицирана форма, на обществото. Фактическото завладяване на всички оръдия на труда от трудещия се народ следователно съвсем не изключва запазването на наемните отношения.

Изобщо въпросът не е в това, дали пролетариатът, ако завземе властта, ще завладее просто насилствено средствата за производство, суровините и средствата за съществуване, дали ще плати веднага обезщетение за тях или ще изкупи собствеността върху тях с дългосрочни частични плащания. Да се опитаме да отговорим на този въпрос предварително и за всички възможни случаи, би значило да фабрикуваме утопии, а това аз предоставям на другите.

IV

Колко хартия трябваше да изпишем, за да стигнем най-сетне през многобройните извъртания и увъртания на Мюлбергер до самата същност на въпроса, който Мюлбергер старателно избягва да засегне в своя отговор.

Какво положително е казал Мюлбергер в своята статия?

Първо — че „разликата между първоначалните разходи за построяването на една къща, за строителния участък и т. н. и нейната сегашна стойност“ по право принадлежи на обществото. Тази разлика се нарича на икономически език поземлена рента. Прудон също иска да предаде последната в собственост на обществото, както можем да прочетем в „Общата идея на революцията“, изд. 1868, стр. 219.

Второ — че решението на жилищния въпрос се състои в това, че всеки наемател става собственик на своето жилище.

Трето — че това решение се осъществява, като плащането на наема със закон се превръща в плащане срещу покупната цена на жилището. — Тези две точки, втората и третата, са заимствувани от Прудон, както всеки може да види на стр. 199 и следващите на

„Общата идея на революцията“ и където на стр. 203 дори се намира готов редактиран съответният законопроект.

Четвърто — че производителността на капитала се хваща за рогата чрез преходен закон, с който лихвеният процент се намалява първоначално на 1%, при запазена възможност за по-нататъшно намаляване. Това също е заимствувано от Прудон и то подробно може да се прочете в „Общата идея“, стр. 182—186.

По всяка от тези точки аз цитирах мястото у Прудон, където се намира оригиналът на Мюлбергеровото копие, и сега питам, имах ли право или не да нарека прудонист автора на една изцяло прудонистка статия, която не съдържа нищо освен прудонистки възгледи? И все пак от нищо не се оплаква Мюлбергер така горчиво, както от това, че го наричам така, защото съм се бил „натъкнал на някои *обрати на речта*, свойствени на Прудон“! Напротив, всички „*обрати на речта*“ принадлежат на Мюлбергер, а *съдържанието* принадлежи на Прудон. И когато допълвам прудонистката статия с Прудон, Мюлбергер се оплаква, че съм му приписвал „чудовишните възгледи“ на Прудон.

А какво възразих аз срещу този прудонистки план?

Първо — че прехвърлянето на поземлената рента на държавага е равносилно на унищожаването на индивидуалната поземлена собственост.

Второ — че изкупуването на даваното под наем жилище и прехвърлянето на собствеността върху жилището на досегашния наемател съвсем не засяга капиталистическия начин на производство.

Трето — че при съвременното развитие на едрата индустрия и на градовете това предложение е също така абсурдно, както и реакционно, и че възстановяването на индивидуалната собственост на всяко отделно лице върху жилището му би било крачка назад.

Четвърто — че принудителното понижаване на лихвата върху капитала по никой начин не посяга върху капиталистическия начин на производство, а, напротив, както доказват законите за лихварството, е също така старо, както и неизпълнимо.

Пето — че с унищожаването на лихвата върху капитала съвсем не се унищожават наемът за къщи.

Мюлбергер сега е съгласен с втора и четвърта точка. Против останалите точки той не възразява нито дума. А това са тъкмо точките, по които се спори. Но отговорът на Мюлбергер не е възразение; той старателно заобикаля всички икономически точки, които все пак са решаващите; този отговор е лична жалба и нищо повече. Така той се оплаква, че аз предугаждам възвестеното от

него решение на други въпроси, например за държавните дългове, частните дългове, кредитите, и казвам, че решението навсякъде ще бъде същото, както и при жилищния въпрос — лихвата се премахва, плащането на лихви се превръща в плащане срещу капитала, а кредитът става безплатен. Въпреки това аз и оега бих се обзаложил, че когато тези статии на Мюлбергер видят бял свят, тяхното съдържание по същество също ще съответствува на „Общата идея“ на Прудон (кредит — стр. 182, държавни дългове — стр. 186, частни дългове — стр. 196), както статиите му за жилищния въпрос съответствуват на цитираните места от същата книга.

По този повод Мюлбергер ме поучава, че тези въпроси — данъци, държавни дългове, частни дългове, кредит, към които сега се прибавя и въпросът за автономията на общините — са от изключителна важност за селянина и за пропагандата на село. До голяма степен съм съгласен, но 1) за селяните досега изобщо не ставаше дума, и 2) Прудоновите „решения“ на всички тези въпроси са също тъй икономически абсурдни и също тъй буржоазни по същество, както и неговото решение на жилищния въпрос. Срещу намек на Мюлбергер, че не съм признавал необходимостта от привличане на селяните в движението, аз няма нужда да се защитавам. Но все пак аз считам, че е глупост да се препоръчва за тази цел на селяните Прудоновото знахарство. В Германия има още твърде много едра поземлена собственост. По Прудоновата теория би трябвало цялата тази едра поземлена собственост да се раздробява на дребни селски стопанства, което при сегашното равнище на селскостопанската наука и след опита на Франция и Западна Германия в областта на парцелната поземлена собственост би било направо реакционна стъпка. Напротив, съществуващата още едра поземлена собственост ще ни даде желаната основа да водим с помощта на асоциирани работници земеделие в голям мащаб, при което единствено е възможно използването на всички съвременни спомогателни средства, машини и т. н., и с това нагледно да покажем на дребните селяни предимствата на едрото стопанство върху началата на асоциацията. Датските социалисти, които изпревариха в това отношение всички други, отдавна вече са осъзнали това²⁵⁶.

Не е необходимо също да се защитавам срещу упрека, че ужасните съвременни жилищни условия на работниците ми се виждали „като незначителна дреболия“. Доколкото ми е известно, аз пръв в немската литература обрисовах тези условия в тяхната класически развита форма, в която те съществуват в Англия; и то не затова, както смята Мюлбергер, че те „оскъряват моето *правно чувство*“ — много работа би имал оня, който би

поискал да превърне в книги всички факти, оскърбяващи правното му чувство, — а, както е посочено в предговора на моята книга²⁵⁷, за да дам на тогава възникващия, въртящ се в кръг от празни фрази немски социализъм една фактическа опора чрез описване на обществените отношения, създадени от съвременната едра индустрия. Но, разбира се, и през ум не ми минава да разрешавам така наречения жилищен *въпрос*, така както изобщо не се занимавам с подробностите по разрешаването на още по-важния *продоволствен въпрос*. Аз съм доволен, ако мога да докажа, че производството на нашето съвременно общество е достатъчно, за да изхрани всички членове на обществото, и че има достатъчно къщи, за да може засега да се предостави на трудещите се маси просторен и хигиеничен подслон. А умуванията по това, как бъдещото общество ще регулира разпределението на храната и жилищата, водят направо в областта на *утопията*. Ние можем най-много да установим, изхождайки от изследването на основните условия на всички досегашни начини на производство, че с падането на капиталистическото производство известни форми на присвояване, характерни за досегашното общество, ще станат невъзможни. Дори преходните мерки ще трябва навсякъде да се съобразяват със съществуващите в момента отношения; в страни с дребно земевладение те ще бъдат съществено по-други, отколкото в страни с едро земевладение и т. н. Докъде стига човек, когато се опитва да решава поотделно тези така наречени практически въпроси като жилищния въпрос и т. н., ни показва най-добре самият Мюлбергер, който отначало на 28 страници подробно разяснява, че „цялото съдържание на разрешението на жилищния въпрос е дадено в думата *изкупуване*“, а след това, когато го притиснат до стената, почва смутено да бръщолеви, че всъщност не можело да се каже с положителност, дали при фактическият овладяване на къщите „трудещият се народ ще бъде поклонник на изкупуването“ или на някоя друга форма на експроприация.

Мюлбергер иска да станем *практични*, да „не противопоставяме на действителните практически отношения само мъртви абстрактни формули“, „да излезем от абстрактния социализъм и да пристъпим към определените конкретни обществени отношения“. Ако Мюлбергер беше постъпил така, той щеше да си спечели, може би, големи заслуги към движението. Защото първата крачка при пристъпването към определените конкретни обществени отношения се състои в това, те да се изучават, да се изследват в тяхната действителна икономическа връзка. А какво намираме у Мюлбергер? Цели две положения, а именно:

1) „Каквото е наемният работник по отношение на капиталиста, това е наемателят по отношение на домопритежателя.“

Аз показах по-горе, на стр. 6* на отделното издание, че това е напълно погрешно, и Мюлбергер няма какво да възрази на това...

2) „Но бикът, който“ (при социалната реформа) „трябва да бъде хванат за рога, е така наречената в либералната школа на политическата икономия *производителност на капитала, която в действителност не съществува, но със сеогото мнимо съществуване* служи за прикритие на всяко неравенство, което тегне над съвременното общество.“

И така бикът, който трябва да бъде хванат за рога, не съществува „в действителност“, т. е. няма „рога“. Цялото зло не е в него, а в неговото *мнимо съществуване*. Въпреки това „така наречената производителност“ (на капитала) „е в състояние по чудодееен начин да издига на земята къщи и градове“, чието съществуване съвсем не е „мнимо“ (стр. 12). И човек, който, въпреки че „и на него му е добре познат“ „Капиталът“ на Маркс, тъй безпомощно объркано бръщолеви за отношението между капитала и труда, се наема да посочи на германските работници нов и подобър път и се представя за „архитект“, който „поне в общи линии е наясно по архитектурниката на бъдещото общество“!

Никой не „е пристъпил към определените конкретни обществени отношения“ по-непосредствено, отколкото Маркс в „Капиталът“. Той употреби двадесет и пет години, за да ги изследва всестранно, и резултатите от неговата критика навсякъде съдържат и зародишите на така наречените решения, доколкото подобни решения днес са изобщо възможни. Но за нашия приятел Мюлбергер това е недостатъчно. Всичко това е абстрактен социализъм, мъртви абстрактни формули. Вместо да изучава „определените конкретни обществени отношения“, нашият приятел Мюлбергер се задоволява с прочитането на няколко тома от Прудон, които наистина не му казват нищо за определените конкретни обществени отношения, но затова пък му дават твърде определени конкретни чудодеейни рецепти против всички обществени злини, и поднася този готов план за социално спасение, тази Прудонова *система* на германските работници под предлог, че *той* искал „да се сбогува със *системите*“, докато аз съм „избирал противоположния път“! За да разбере това, трябва да допусна, че съм сляп, а Мюлбергер глух, така че всяко разбирателство между нас е абсолютно невъзможно.

* Виж настоящия том, стр. 212. *Ред.*

Достатъчно. Ако тази полемика не послужи за нищо друго, тя има във всеки случай тая добра страна, че показва как стои въпросът с практиката на тези наричащи себе си „практически“ социалисти. Тези практически предложения за отстраняване на всичките социални злини, тия социални панацеи винаги и навсякъде са били изготвяни от основатели на секти, които са се появявали по време, когато пролетарското движение се е намирало още в своето детство. Към тях спада и Прудон. Развитието на пролетариата скоро хвърля настрана тези детски пелени и създава в самата работническа класа разбирането, че няма нищо по-непрактично от тези предварително измъдрени, приложими за всички случаи „практически решения“ и че практическият социализъм се състои, напротив, в правилното разбиране на различните страни на капиталистическия начин на производство. За работническа класа, която е наясно по всичко това, *никога* няма да бъде трудно в даден случай да реши против кои социални институции и по какъв начин трябва да насочи главните си удари.

- ³⁶² Виж настоящото издание, т. 18, стр. 205—284. — 332.
- ³⁶³ „*Der Volksstaat*“ („Народна държава“) — централен орган на немската Социалдемократическа работническа партия (айзенахци), издаван в Лайпциг от 2 октомври 1869 до 29 септември 1876 г. (първоначално два пъти седмично, от юли 1873 г. — три пъти). Вестникът изразявал възгледите на представителите на революционното течение в работническото движение на Германия. Заради смелите си революционни статии вестникът бил подлаган на непрекъснати правителствени и полицейски преследвания. Съставът на редакцията му постоянно семенял поради арестуванятия на редакторите, но общото ръководство на вестника си оставало в ръцете на В. Либкнехт. Значителна роля във вестника изиграл А. Бебел, който завеждал издателство „*Volksstaat*“.
- Маркс и Енгелс поддържали тесен контакт с редакцията на вестника, на неговите страници системно се печатали техни статии. Придавайки голямо значение на дейността на „*Volksstaat*“, Маркс и Енгелс внимателно го следили и критикували отделни негови пропуски и грешки, изправяли линията на вестника, който благодарение на това бил един от най-добрите работнически вестници през 70-те години на XIX век. — 332.
- ³⁶⁴ Става дума за контрибуцията от 5 милиарда франка, която била наложена на Франция по Франкфуртския мирен договор от 1871 г., сключен след завършването на Френско-пруската война. — 332.
- ³⁶⁵ Шестте статки на Мюлбергер под заглавие „*Die Wohnungsfrage*“ („Жилищният въпрос“) били публикувани без подпис във вестник „*Volksstaat*“ от 3, 7, 10, 14, 21 февруари и 6 март 1872 г. — 333.
- ³⁶⁶ E. Sax. „*Die Wohnungszustände der arbeitenden Klassen und ihre Reform*“. Wien, 1869 (E. Зак. „Жилищните условия на трудещите се класи и тяхната реформа“. Виена, 1869). — 333.
- ³⁶⁷ Отговорът на Мюлбергер на статите на Енгелс бил публикуван във вестник „*Volksstaat*“ на 26 октомври 1872 г. под заглавие „*Zur Wohnungsfrage (Antwort an Friedrich Engels von A. Mühlberger)*“ — „Към жилищния въпрос (Отговор на А. Мюлбергер до Фридрих Енгелс)“. — 333.
- ³⁶⁸ Виж настоящото издание, т. 18, стр. 226 и бележка 231 към този том. — 333.
- ³⁶⁹ Виж настоящото издание, т. 18, стр. 229. — 334.

- ³⁷⁰ *Новата мадридска федерация* била образувана на 8 юли 1872 г. от членовете на редакцията на вестник „La Emancipación“, изключени от Мадридската федерация от анархисткото мнозинство във връзка с разкритията, които вестникът публикувал за дейността на тайния Алианс на социалистическата демокрация в Испания. В организирането и дейността на Новата мадридска федерация активно участвувал П. Лафарг. След като Испанският федерален съвет отказал да я приеме, Новата мадридска федерация се обърнала към Генералния съвет, който на 15 август 1872 г. я признал като федерация на Интернационала. Новата мадридска федерация водела решителна борба срещу разширяването на анархисткото влияние в Испания, пропагандирала идеите на научния социализъм, борела се за създаването на самостоятелна пролетарска партия в Испания. В нейния орган, вестник „La Emancipación“, сътрудничел Енгелс. Членовете на Новата мадридска федерация станали организатори на основаната в 1879 г. Испанска социалистическа работническа партия. — 334.
- ³⁷¹ Виж настоящото издание, т. 4, стр. 67—184. — 335.
- ³⁷² Районът *Айфел* (Рейнска провинция на Прусия), с хълмист ландшафт и обширни торфени блатата и пустеещи земи, притежавал не много благоприятни почвено-климатични условия за селско стопанство; в този район селскостопанското производство се водело от дребни слаби селски стопанства при помощта на изостанала агротехника; всичко това предизвиквало периодични неплородния и изостряло нуждите на дребното селячество; в тази статия на Енгелс става дума за събитията, станали през 1882 г., когато след редица неурожай и поради спадането на цените на селскостопанската продукция през предшестващите години в района на Айфел настъпил глад. — 336.
- ³⁷³ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 481—491. — 341.

²²⁸ Произведението на Ф. Енгелс *«Към жилищния въпрос»* се състои от три раздела, всеки от които е възникнал в процеса на острата полемика на Енгелс против буржоазните и дребнобуржоазните проекти за разрешаване на жилищния въпрос.

Първият раздел бил непосредствен отговор на появилите се във вестник *«Volksstaat»* (броеве 10, 11, 12, 13, 15 и 19 от 3, 7, 10, 14 и 21 февруари и 6 март 1872 г.) анонимни статии под заглавие *«Жилищният въпрос»*, препечатани от австрийския работнически вестник *«Volkswille»* (*«Народна воля»*). По-късно станало известно, че автор на статиите бил докторът по медицина, прудонистът А. Мюлбергер. На 7 май 1872 г. Енгелс писал на Либкнехт: *«Щом времето ми позволи, ще ти напиша статия за жилищната нужда против абсурдните прудонистки измислици, изложени по този въпрос в редица статии във «Volksstaat.»* Към 22 май 1872 г. първият раздел на произведението на Енгелс под заглавие *«Как Прудон решава жилищния въпрос»* бил написан и публикуван във *«Volksstaat»*, броеве 51, 52 и 53 от 26 и 29 юни и 3 юли 1872 г.

През октомври 1872 г. Енгелс написал втория раздел на своето произведение, озаглавено *«Как буржоазията решава жилищния въпрос»*, в който критикува буржоазно-филантропичните методи на решаване на жилищния въпрос, изложени най-пълно в книгата на Е. Зак *«Жилищните условия на трудещите се класи и тяхното реформиране»*. Този раздел бил публикуван във *«Volksstaat»*, бр. 103 и 104 от 25 и 28 декември 1872 г. и бр. 2 и 3 от 4 и 8 януари 1873 г.

Третият раздел от произведението на Енгелс възникнал като нов отговор на Мюлбергер, на когото редакцията на *«Volksstaat»* дала възможност да публикува възражения на Енгелс на страниците на вестника. Върху тази част Енгелс работил през януари 1873 г. Тя била публикувана под заглавие *«Още веднъж за Прудон и жилищния въпрос»* във *«Volksstaat»*, бр. 12, 13, 15 и 16 от 8, 12, 19 и 22 февруари 1873 г.

След публикуването им във *«Volksstaat»* трите раздела на произведението на Енгелс били издадени в Лайпциг от издателство *«Volksstaat»* в отделни свитъци, два от които — *«Zur Wohnungsfrage»* (*«Към жилищния въпрос»*) и *«Zur Wohnungsfrage. Zweites Heft: Wie die Bourgeoisie die Wohnungsfrage löst»* (*«Към жилищния въпрос. Втори свитък: Как буржоазията решава жилищния въпрос»*) — излезли в 1872 г., а последният — *«Zur Wohnungsfrage. Drittes Heft: Nachtrag über Proudhon und die Wohnungsfrage»* (*«Към жилищния въпрос. Третн свитък: Още веднъж за Прудон и жилищния въпрос»*) — през 1873 г. Вторият раздел на произведението на Енгелс бил препечатан и във вестник *«Volkswille»* в януарските броеве (бр. 3—9) от 1873 г.

В 1887 г. произведението на Енгелс било преиздадено под заглавие *«Zur Wohnungsfrage. Zweite, durchgesehene Auflage. Hottingen — Zürich, 1887»* (*«Към жилищния въпрос»*). Второ, проверено издание. Хотинген—Цюрих, 1887). При преиздаването на произведението Енгелс направил известни изменения и допълнения и написал предговор към него.

Пълният превод на произведението на Енгелс *«Към жилищния въпрос»* излязъл на руски език в 1907 г. в издателство *«Знание»*. — 205.

²²⁴ Виж настоящото издание, т. 4, стр. 65 — 185. — 209.

²²⁵ К. Маркс, *«Капиталът»*, т. I (настоящото издание, т. 23) — 210.

- ²²⁶ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 94—95. — 214.
- ²²⁷ Виж настоящото издание, т. 2, стр. 231—517. — 216.
- ²²⁸ Енгелс иронично привежда тук библейския израз за «египетските котли с месо». Съгласно библейската легенда през време на бягството на евреите от египетски плен малодушните измежду тях под влияние на трудностите на пътя и глада почнали да съжляват за дните, прекарани в робство, когато поне били сити. — 216.
- ²²⁹ *Labour Exchange Bazaar* или *Equitable Labour Exchange Bazaars or Offices* (Пазарите за справедлива размяна на продуктите на труда) били основани от кооперативни дружества на работниците в различни градове на Англия; първият такъв пазар бил основан от Роберт Оуен в Лондон през септември 1832 г. и съществувал до средата на 1834 г. На тези пазари продуктите на труда се разменяли с помощта на трудови книжни пари, за единица на които служил един час работно време. Тези предприятия, които представлявали утопичен опит за организиране на безпарична размяна в условията на стоково-капиталистическото стопанство, скоро фалирали. — 22.
- ²³⁰ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 176—206. — 226.
- ²³¹ В бр. 53 на вестник «*Volksstaat*» от 3 юли 1872 г. последните два абзаца са формулирани по следния начин:
- «Видяхме по-горе, че цената на наема, *vulgo*, наричана наем, се състои: 1) от част от поземлената рента, 2) от част съвсем не от лихвата, а от печалбата от строителния капитал, 3) от част от разходите за ремонтване, поддържане и застраховане. Част от лихвата върху капитала влиза в наема само тогава, когато сградата е обременена с ипотека.
- Сега дори на слепеца трябва да е ясно, че «самият собственик пръв ще се постарее да продаде къщата си, тъй като иначе тя би останала незаета, а вложеният в нея капитал би станал просто безполезен». Разбира се. Ако се отмени лихвата върху заемния капитал, нито един домопритежател няма да може вече да получи нито един фенинг наем за своята къща по простата причина, че таксата за наемане на помещение може да се нарече също наем. Докторът си е доктор».
- В отделното издание на първия раздел на произведението на Енгелс «Към жилищния въпрос», издадено от издателство «*Volksstaat*» през 1872 г. към фразата: «Част от лихвата върху капитала влиза в наема само тогава, когато сградата е обременена с ипотека» е дадена следната бележка:
- «За капиталиста, който купува готова къща, част от цената за наема, която се състои не от поземлената рента и разходите, може да се яви във формата на лихва върху капитала. От това обаче самото положение на работите ни най-малко не се изменя и за него е съвсем безразлично дали самият собственик на къщата ще даде къщата си под наем или пък ще я продаде за същите цели на друг капиталист».
- При подготовката през 1887 г. на второто издание на своето произведение Енгелс отново редактирал тези два абзаца и направил в тях редица уточнения (виж Ф. Енгелс. Предговор на «Към жилищния въпрос», настоящото издание, т. 21).
- В настоящия том текстовете на тези два абзаца се дават съгласно изданието от 1887 г. — 227.
- ²³² Става дума за книгата на Прудон «*Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère*». Т. I—II, Paris, 1846 («Система на икономичес-

- ките противоречия, или Философия на нищетата». Томове I—II, Париж 1846). — 228.
- 233 Е. Сах. «Die Wohnungszustände der arbeitenden Klassen und ihre Reform». Wien. 1869. — 231.
- 234 «*Illustrated London News*» («Илюстрирани лондонски новини») — английско илюстрирано седмично списание, излиза от 1842 г.
 «*Ueber Land und Meer*» («По суша и по море») — германско илюстрирано седмично списание, излизало в Щутгарт от 1858 г. до 1923 г.
 «*Gartenlaube*» — съкратено название на германското седмично литературно списание с дребнобуржоазно направление «*Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt*» («Беседка. Илюстрирано списание за семейството»), излизало през 1853—1903 г. в Лайпциг и през 1903—1943 г. в Берлин.
 «*Kladderadatsch*» — илюстрирано сатирично седмично списание, излизало в Берлин от 1848 г.
 Стрелецът Август Кучке — псевдоним на германския поет Готхелф Хофман, автор на националистическа войнишка песен от времето на френско-пруската война от 1870—1871 г. — 231.
- 235 Виж настоящото издание, т. 4, стр. 453, 454. — 233.
- 236 Из речта на Ханзема на заседанието на първия обединен ландтаг на 8 юни 1847 г. «*Preußens Erster Reichstag*». Th. 7, Berlin, 1847, S. 55 («Първият пруски райхстаг». Ч. 7, Берлин, 1847, стр. 55). — 234.
- 237 «*Le Socialiste*» («Социалист») — френски седмичник, основан от Ж. Гед в Париж в 1885 г., до 1902 г. орган на Работническата партия, от 1902 до 1905 г. орган на Социалистическата партия във Франция, от 1905 г. орган на Френската социалистическа партия; през 80—90-те години във вестника сътрудничели Ф. Енгелс, П. Лафарг и Г. В. Плеханов.
 Статите за колонията в Гиза били печатани в броеве 45 и 48 на вестник «*Le Socialiste*» от 3 и 24 юли 1886 г. — 241.
- 238 «*Harmony Hall*» («Хармони хол») — название на комунистическата колония, основана от английските социалисти-утописти начело с Роберт Оуен в края на 1839 г. в графството Хемпшир, Англия. Колонията съществувала до 1845 г. — 241.
- 239 Виж V. A. Huber. «Soziale Fragen. IV. Die Latente Association» Nordhausen. 1866 (В. А. Хубер. «Социални въпроси. IV. Латентната асоциация». Нордхаузен, 1866). — 242.
- 240 Виж настоящото издание, т. 2, стр. 409—410 и 413. — 242.
- 241 Виж настоящото издание, т. 2, стр. 413. — 244.
- 242 Става дума за контрибуцията от 5 милиарда франка, която Франция платила на Германия съгласно член 7 на Франкфуртския мирен договор от 10 май 1871 г. — 257.
- 243 Енгелс има предвид твърденията на германския буржоазен икономист Адолф Вагнер в редица негови книги и статии, че съживяването на конюнктурата в Германия след френско-пруската война и особено в резултат на 5-милиардната контрибуция ще донесе значително подобрене на положението на трудещите се маси. — 258.

- 244 Става дума за преговорите между германския и австрийския император и техните канцлери през август 1871 г. в Гашайн и през септември 1871 г. в Залцбург, на които били обсъдени и въпросите за борба с Интернационала. Енгелс нарича тези конференции шиберовски по името на началника на пруската политическа полиция Щибер, като по този начин подчертава техния полицейско-реакционен характер. — 258.
- 245 Виж настоящото издание, т. 2, стр. 296—297 и следващите. — 259.
- 246 «Internationale et révolution. A propos du congrès de la Haye par des réfugiés de la Commune, ex-membres du Conseil Général de l'Internationale». Londres, 1872 («Интернационалът и революцията. Написано по повод на Хагския конгрес от емигранти на Комуната; бивши членове на Генералния съвет на Интернационала». Лондон, 1872). — 263.
- 247 Виж G. W. F. Hegel, «Wissenschaft der Logik». Th. I. Abt. 2; Werke, Bd. IV, Berlin, 1834, S. 15, 75, 145 (Г. В. Ф. Хегел. «Наука за логиката». Ч. 1, отд. 2; Съчинения, т. IV, Берлин, 1834, стр. 15, 75, 145). — 263.
- 248 Статните на Мюлбергер, напечатани през февруари и началото на март 1872 г. във «Volksstaat», били публикувани по-късно в отделно издание: A. Mühlberger «Die Wohnungsfrage. Eine soziale Skizze. Separat Abdruck aus dem «Volksstaat». Leipzig, 1872, S. 25. (А. Мюлбергер. «Жилищният въпрос. Социален очерк». Отделен отпечатък от «Volksstaat». Лайпциг, 1872, стр. 25). — 265.
- 249 Виж настоящото издание, том 4, стр. 434 и 450. — 266.
- 250 P.-J. Proudhon. «Idée générale de la Révolution au XIX siècle», Paris, 1868. — 270.
- 251 Виж бележка 232. — 270.
- 252 P.-J. Proudhon «De la justice dans la révolution et dans l'église». Т. 1—3. Paris, 1858. — 271.
- 253 P.-J. Proudhon «La guerre et la paix». Т. 1—2, Paris, 1869. — 272.
- 254 F. Lassal. «Das System der erworbenen Rechte. Eine Versöhnung des positiven Rechts und der Rechtsphilosophie». Th. I, Leipzig, 1861 (Ф. Ласал. «Система на придобитите права. Примиряване на позитивното право и философията на правото». Ч. 1, Лайпциг, 1861). — 272.
- 255 Енгелс перефразиращ тук думите на Мефистофел от трагедията на Гьоте «Фауст», част I, сцена шеста («Кухията на вещицата»). — 278.
- 256 От кореспонденцията си с датския социалист Луи Плио Енгелс, който изпълнявал функциите на секретар-кореспондент за Дания, знаел за големите успехи на датските социалисти в пропагандирането на решенията на Интернационала по аграрния въпрос. В писмо до Луи Плио в края на април 1872 г. Енгелс дава висока оценка на статията за пътищата на социалистическото преустройство на селското стопанство чрез кооперацията, която се появила в копенхагенския вестник «Socialisten» и била препечатана в почти всички вестници на Интернационала. Енгелс подчертава, че по «извънредно важния въпрос за привличането на дребните и безимотните селяни в пролетарското движение датчаните стоят сега пред всички нации благодарение на своите местни условия и на големите си политически способности». — 281.

²⁵⁷ Виж настоящото издание, том 2, стр. 238—240. — 282.